

■ ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՅ

(կենսագրական ակնարկ)

■ ՑԵՂԱԿՐՈՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

(պատմություն և գաղափարախոսություն)

Հրատարակիչ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

Աշխատասիրությունը՝ ՄՈՒՇԵՂ ԼԱԼԱՅԱՆԻ

«Ապրել ու գործել միայն այն բանի համար, որի համար արժե մեռնել, եւ մեռնել միայն այն բանի համար, որի համար արժեք ապրել»:

Գ. ՆՃԴԵՅ

ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺՂԵՅ

(կենսագրական ակնարկ)

«Ապագա պատմաբանը Ղիոզենեսի պես լապտեր վերցրած պետք է քրքրե մեր ներկա դարի պատմությունը, որ գտնե այն գաղափարական գործիչներին, որոնց գործը նմանվում է հին հեքիաթների դարու հերոսների գործունեությանը: Հայ ներկա իրականության մեջ ապագա անաչառ պատմաբանը շատ քչերին կգտնի, որոնց անունը արժանի կլինի հավերժացնելու... Անշուշտ ու անկասկած, դրանց թվում կլինի եւ Գարեգին Նժդեհի անունը...»:

«Սյունիք», Գորիս, 1920թ., թիվ 7

Հայոց պատմության ալեծուփ օվկիանում, մեր նվիրական հերոսների շարքում, իբրեւ գաղափարական եւ կազմակերպական առաջնորդ, վեր է հառնում Գարեգին Նժդեհի կերպարը:

Նժդեհը մեր պատմության այն եզակի դեմքերից է, որի մեջ ներդաշնակորեն միաձուլվել են զինվորականն ու մտածողը, ազգային բարոյախոսն ու քաղաքական գործիչը եւ որն իր` հիրավի պատմաստեղծ կյանքով, հաստատաբար դասվում է հայոց առաջնագույն մեծերի շարքը:

Նժդեհը (Գարեգին Տեր-Հարությունյան) ծնվել է 1886թ. հունվարի 1-ին, Նախիջեւանի գավառի Կզնութ գյուղում: Մանուկ հասակում կորցրել է հորը (հայրը` Եղիշեն, գյուղի քահանան էր) եւ մնացել մոր` Տիրուհու խնամքին: Ընտանիքում եղել են չորս երեխա, ինքը փոքրն էր:

Սկզբնական կրթությունը ստացել է Նախիջեւան քաղաքի ռուսական դպրոցում, ապա` Թիֆլիսի ռուսական գիմնազիայում, որտեղ սովորելու ընթացքում էլ, 17 տարեկան հասակից, միացել է հայ ազատագրական շարժմանը: Այնուհետեւ անցել է Պետերբուրգ եւ երկու տարի տեղի համալսարանի իրավաբանական բաժնում սովորելով` լքել է համալսարանն ու ամբողջովին նվիրվել հայ հեղափոխության գործին` ցարիզմի ու սուլթանականության դեմ: 1906թ. անցնում է Բուլղարիա, ուր Ռոստոմի աջակցությամբ եւ մակեդոնական ազատագրական շարժման ղեկավարների միջնորդությամբ ընդունվում է Սոֆիայի սպայական դպրոցը եւ այն հաջողությամբ ավարտելով` 1907թ. վերադառնում է Կովկաս:

1907-1908թթ. մտնում է Յ.Յ.Գ. շարքերը եւ, իբրեւ կուսակցական նշանավոր գործիչ Սամսոն Թադեոսյանի օգնական, մասնակցություն բերում պարսկական հեղափոխական շարժմանը: Ձեռք եւ ռազմամթերք

տեղափոխելու համար Նժդեհը 1909թ. վերադառնում է Կովկաս եւ ձերբակալվում ցարական իշխանությունների կողմից: Բանտերում` Ջուլֆայից մինչեւ Պետերբուրգ, մնացել է ավելի քան երեք տարի, ապա` անցել Բուլղարիա:

Երբ 1912թ. սկսվեց Բալկանյան առաջին պատերազմը, հայերը Թուրքիայի դեմ կռվելու համար (հանուն Մակեդոնիայի եւ Թրակիայի ազատագրության), բուլղարական բանակի կողքին ստեղծեցին կամավորական վաշտ, որի ղեկավարները եղան Նժդեհն ու Անդրանիկը: Այդ պատերազմում Նժդեհը վիրավորվել է: Հայկական վաշտը աչքի ընկավ մի շարք հաղթական կռիվներով եւ 1913թ. զորացրվեց` հրաժարվելով մասնակցել բալկանյան ժողովուրդների ներքին կռիվներին (իմա` Բալկանյան 2-րդ` թուրքանպաստ պատերազմին):

Բալկանյան պատերազմի տարիներին, իրավասությունների հետ կապված, ցավալի վեճ տեղի ունեցավ հայկական վաշտի երկու ղեկավարների միջեւ, որի արդյունքում վաշտը բաժանվեց Նժդեհի ու Անդրանիկի կողմնակիցների: Բարեբախտաբար, վաշտի զորացրումից շատ չանցած, Գ. Նժդեհը, 1913թ. հոկտեմբերին, Հ.Յ.Դ. Բալկանյան Կենտրոնական կոմիտեին ուղղեց մի գրություն, որով փակված հայտարարեց իր ու Անդրանիկի միջեւ ամիսներ տևած անախորժ վեճը (1):

Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին, «ներման» արժանանալով ցարական կառավարության կողմից, Նժդեհը վերադառնում է Կովկաս` Թուրքիայի դեմ մղվելիք պատերազմին մասնակցելու պայմանով: Կռիվների սկզբնական շրջանում եղել է հայկական կամավորական երկրորդ գնդի փոխհրամանատարը, վերջին շրջանում` ղեկավարել հայ-եզիդական առանձին մի զորամաս:

1917թ. սակավաթիվ ուժերով օգնության է հասել Կողքին եւ փրկել տեղի հայությանը կոտորածից:

1918թ. գարնանը վարել է Ալաջայի (բնակավայր Անիի շրջակայքում) կռիվները, որոնցով կարելիություն է ընձեռվել նահանջող հայկական զորամասերին` անկորուստ անցնելու Ալեքսանդրապոլ. միաժամանակ, իր մարդկանցով ապահովել է Նիկողայոս Մառի պեղումների արդյունքը հանդիսացող արժեքավոր հնությունների փոխադրումը Անիից:

Մոտենում էր 1918թ. մայիսը, վճռվում էր հայոց ճակատագիրը: Ալեքսանդրապոլում կռվի բռնվելով թուրքական զորքերի դեմ Նժդեհն իր խմբով նահանջում է Ղարաքիլիսա: Այստեղ էին նահանջել խուճապի մատնված բազմազար հայ փախստականներ. տեղի ժողովուրդը նույնպես տազնապի մեջ էր: Ահա՛ այս օրհասական պահին, երբ տիրում էր համատարած հուսալքում, լսվում է Նժդեհի ռազմաշունչ, ամենափրկիչ

ձայնը. Դիլիջանի եկեղեցու բակում նրա արտասանած ճառը հոգեփոխեց հուսալքված, բայց ոգեշունչ խոսքի կարոտ հայերին եւ նրանց առաջնորդեց դեպի սրբազան ճակատամարտ: «*Դեպի՛ ճակատ, այնտե՛ղ է մեր փրկությունը*, - կինչեր Նժդեհի հուժկու, վճռական եւ ինքնավստահ ձայնը» (2): Ղարաքիլիսայի եռօրյա հերոսականով հայությունը հաստատեց իր հարատեւելու կամքը, եւ այդ հավաքական կամքի զորացման գործում, անշուշտ, անուրանալի է Նժդեհի դերը: Ղարաքիլիսայում վարած կռիվների համար (որոնց ընթացքում վիրավորվել է) Նժդեհն արժանացել է ամենաբարձր քաջության շքանշանի:

Հայաստանի Հանրապետության հռչակումից հետո, 1918թ. վերջին, Նժդեհը ՀՀ կառավարության կողմից նշանակվում է Նախիջևեանի գավառապետ, իսկ 1919թ. օգոստոսից՝ Կապանի, Արեւիքի եւ Գողթանի (Կապարգողթ) ընդհանուր հրամանատար:

Այստեղ հարկ ենք համարում, թեւ ընդհանուր գծերով, բայց մի փոքր հանգամանակից, անդրադառնալ այն հերոսականին, որ վարեց Նժդեհը 1919-1921թթ., Չանգեզուրի լեռներում, որը նրա կյանքի եւ հայոց նորագույն պատմության ամենափառավոր էջերից է (3):

* * *

Առանց դրսի օժանդակության, ապավինած հայրենի լեռներին ու սեփական ոգու զորությամբ՝ Սյունիքի հայությունը, Նժդեհի ղեկավարությամբ, վարեց իր հաղթական դյուցազնամարտը: Լեռնահայության դիմումներին՝ որեւէ կերպ օգնելու, ՀՀ կառավարությունը, բացի մեկումեջ արվող քաջալերանքի կամ համակրանքի խոսքերից, ո՛չ մի կերպ չարձագանքեց:

Իսկ Նժդեհը երբեմն ստիպված էր լինում չհնազանդվել վերին իշխանության հրամաններին: Մասնավորապես, երբ Խատիսյանի կառավարության կողմից նրան հրամայված էր գաղթեցնել պաշարված Գողթանի հայությունը, Նժդեհը մերժեց այն եւ, փոխարենը, սրբեց ու տեղահանեց գավառի թուրքական բնակավայրերը (4): Ավելին, 1920 թվականի օգոստոսին ՀՀ զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, համաձայն բուլշեիկների հետ կնքված զինադադարի (իմա՛ 1920թ. օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում Բորիս Լեգրանի ու Արշակ Չամալյանի միջեւ կնքված համաձայնագիրը, որով ՀՀ-ն համաձայնություն էր տալիս Կարմիր բանակի մուտքին Չանգեզուր, Ղարաբաղ եւ Նախիջևեան), Դրոյի միջոցով հեռագրում էր Նժդեհին՝ թողնել Կապանն ու Գեղնվազը եւ անցնել Երեւան (5): Բայց Նժդեհը, չընդունելով ՀՀ զինվորական նախարարի՝ Չանգեզուրը թողնելու հրամանը եւ մերժելով Դրոյի առաջարկը՝ անցնել Երեւան ապաքինվելու (Գորիսի ձորում վիրավոր-

վել էր), նախընտրեց մնալ Սյունիքում եւ մեծակ չթողնել լեռնահայությանը:

Այդ ծանր օրերին էր, որ Նժդեհը հղացավ եւ գործի դրեց Դավիթբեկյան Ուխտերը: 1920թ. օգոստոսի 25-ին, Կապանի Կավարտ գյուղի եկեղեցում, Նժդեհի զինվորներն ուխտեցին Դավիթ-Բեկի անունով՝ «հավատարիմ մնալ հայրենի երկրի ազատության, իրենց հրամանատար Նժդեհին եւ կռվել մինչեւ վերջին շունչը» (6): Այսպես ծնունդ առան Դավիթբեկյան Ուխտերը, որոնց նշանաբանն էր. «Հանուն հայրենիքի՝ Դավիթ Բեկաբար»:

Բացահայտած թուրք-բուլշեւիկյան միացյալ դավադրությունն ու չընդունելով ՀՀ կառավարության կրավորական կեցվածքը, որը Մոսկվայի ներկայացուցիչ Լեգրանի հետ կնքած վերոհիշյալ համաձայնագրով, փաստորեն, Ջանգեզուրը Ադրբեջանին հանձնելու նախաքայլ էր անում (7), Սյունիքը շարունակեց կռիվը եւ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, 1920թ. դեկտեմբերին, իրեն հռչակեց ինքնավար:

1921թ. հունվարին Դրոն Բաքվից մի հեռագիր հղեց Նժդեհին, առաջարկելով նրան՝ թույլ տալ Ջանգեզուրի խորհրդայնացումը, հավատացնելով եւ վստահեցնելով, որ այդպիսով Մոսկվայի առաջիկա կոնֆերանսում, ուր լուծվելու էին նաեւ վիճելի հողային հարցեր, Խորհրդային Ռուսաստանը բարյացակամ կլինի դեպի Հայաստանը եւ կպաշտպանի հայ աշխատավորության շահերը (8): Այս անգամ եւս Նժդեհը, իբրեւ հեռատես քաղաքագետ, չհեռացավ Սյունիքից եւ շարունակեց մաքառել:

1921թ., Գորիսում լույս տեսավ Նժդեհի «**Խուստուլյան կանչեր**» փոքրածավալ զրքույկը, որը պարունակում է կոչեր՝ լեռնահայությանը եւ պատվիրաններ՝ իր զինվորներին:

Իր զինվորական հմտությամբ, կազմակերպչական տաղանդով եւ ոգեշունչ խոսքով Նժդեհին հաջողվեց ստեղծել «ժողովրդական կուռ բանակ մը, որ պատրաստ էր իր հրամանատարի ձեռքի մեկ շարժումին անսալով՝ կրակի մեջն անգամ նետվելու» (9): Նժդեհն էր, որ պարտության դառնությունը ճաշակել տվեց Դենիկինի, Կուլչակի ու Վրանգելի բանակները ջարդած եւ «անպարտելի» հռչակված 11-րդ Կարմիր բանակի հեծելազորի պետ Կուրոչկինին:

Նույնիսկ Փետրվարյան ապստամբության պարտությունը եւ դրա հետեւանքով՝ 12 հազար գաղթականության (որից 4 հազարը՝ զորք) նահանջը,- որոնք զգալիորեն ազդեցին լեռնահայության բարոյահոգեբանական վիճակի վրա,- չընկճեցին Սյունիքը, եւ նա շարունակեց իր հաղթական կռիվները: 1921թ. ապրիլին հռչակվեց Լեռնահայաստանի Հանրապետություն՝ սպարապետ Նժդեհի վարչապետությամբ:

Հունիսի 1-ին, Ձանգեզուր անցած ՀՀ կառավարության նախաձեռնությամբ, Լեռնահայաստանը հայտարարվեց Հայաստան՝ Սիմոն Վրացյանին նշանակելով վարչապետ (Նժդեհը մնում էր իբրև սպարապետ): Նոր կառավարությունը թույլ տվեց մի շարք կոպիտ սխալներ, որոնց մեջ ամենից ճակատագրականը եղավ երեք հազար թաթար-թուրքերի՝ իբրև քոչվոր, իսկ իրականում՝ որպես ծպտյալ դավադիրներ, Սիսիան ազատ մուտքի արտոնումը: Իսկ Երեւանից նահանջած զորքը կամավոր անձնատուր եղավ կարմիրներին:

Այս պայմաններում, մի կողմից՝ Վրաստանի ու Հայաստանի բուլշեւիկացուները, Արարատյան գաղթականության՝ դեպի Սյունիք նահանջը (մասնավորապես, նահանջող մտավորականության եւ երիտասարդության վաղաժամ անցնելը Պարսկաստան), որոնք բարոյալքիչ ու հռոշի ազդեցություն ունեցան լեռնաշխարհի հայության վրա, մյուս կողմից՝ պարենի ու հացահատիկի չգոյությունը, վարչական եւ զինվորական մարմինների միջեւ առաջ եկած անհամաձայնությունները, միաժամանակ՝ խուսափելու համար ավելորդ հալածանքներից, որին կարող էր ենթարկվել Խորհրդային Հայաստանի հայությունը եւ հաշվի առնելով, որ Հայաստանի բուլշեւիկյան ղեկավարությունն իր 1921թ. հունիսի հռչակագրով Սյունիքը հայտարարում էր կցված Մայր երկրին, Լեռնահայաստանը հուլիսին տեղի տվեց խորհրդայնացման առաջ: Թողնելով Ձանգեզուրը՝ Նժդեհը հրաժեշտից առաջ հավաստեց լեռնահայությանը, որ ինքն ընդմիշտ չի՝ հեռանում եւ պիտի վերադառնա, եթե Երեւանի փոխարեն Բաքուն լինի Սյունիքի տերը: Իսկ Խորհրդային Հայաստանի Հեղկոմին ուղղած իր դիմումը հաղթական սպարապետն ավարտում էր սաստող տողերով. *«Դուք գիտեք, որ ցանկության դեպքում ես միշտ էլ հնարավորություն կունենամ մի քանի տասնյակ զինվորներով վերագրավել Լեռնահայաստանը: Որպեսզի այս երկրի աշխատավոր գյուղացիությունը ստիպված չլինի մեկ էլ ինձ օգնության կանչելու, աշխատեք բավարարել հայ գյուղացիության եւ նրա մտավորականության արդար պահանջը»* (10):

Երկու տարվա կռիվների ընթացքում, թշնամու 15 հազար սպանվածի դիմաց Սյունիքը տվեց ընդամենը մի քանի տասնյակ զոհ, իսկ մոտ 200 գյուղեր ճաքագործվեցին թուրքերից ու վերադարձվեցին հայերին:

Շնորհիվ Լեռնահայաստանի հերոսամարտի՝ հնարավոր եղավ՝

ա) փրկել լեռնահայությանը կոտորածից,

բ) Սյունիքը կցել Մայր հայրենիքին՝ մահացու անդամահատումից զերծ պահելով Հայաստանը (11),

գ) հոգեբանորեն ու ռազմագիտորեն հնարավոր դարձնել Փետրվարյան ապստամբությունը (12),

դ) ապահովել հայ մտավորականության եւ մարտական ուժերի նահանջն ու անցումը Պարսկաստան:

Եվ այս ամենը, հիմնականում, շնորհիվ Նժդեհի անհատականության:

* * *

Այսպիսով, 1921թ. հուլիսին Նժդեհը թողնում է Ջանգեզուրը եւ անցնում Թավրիզ: Այստեղ լրջորեն սրվում են հարաբերությունները նրա եւ Յ.Յ.Դ. Բյուրոյի միջեւ, ինչը սկիզբ էր առել դեռեւս Սյունիքի կռիվների շրջանում: Արաքսի պարսկական ափին գտնվելու ժամանակ Յ.Յ.Դ. որոշ դեկավար անդամներ (այդ թվում՝ պարենավորման նախարար Յակոբ Տեր-Յակոբյանը) Նժդեհի ներկայությամբ ծեծի ենթարկվեցին, զնդակահարվեց Ասլանյան ազգանունով դաշնակցական մի սպա: Այս կապակցությամբ (ու մի շարք այլ պատճառներով, որոնց թվում, ով զարմանք, Նժդեհին մեղադրում էին նաեւ Լեռնահայաստանի անկումը արագացնելու մեջ), Թավրիզում, Նժդեհը Յ.Յ.Դ. Բյուրոյի կողմից կուսակցության Գերագույն Դատական Ատյանի մոտ պատասխանատվության կանչվեց (13): Թեեւ Նժդեհը դատարանին (նաեւ՝ ՀՀ Նախարարական խորհրդին ու Յ.Յ.Դ. Ատրպատականի ԿԿ-ին) մանրամասն բացատրագիր ներկայացրեց Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին (14), սակայն, 1921թ. սեպտեմբերին կուսակցական դատարանը, Ս. Վրացյանի առաջարկով, վճռեց «հեռացնել Գ. Նժդեհին Դաշնակցության շարքերից եւ ներկայացնել նրա գործը կուսակցության ապագա 10-րդ Ընդհանուր ժողովին» (15):

1925թ., Յ.Յ.Դ. 10-րդ Ընդհանուր ժողովի կողմից Նժդեհը վերականգնվում է կուսակցության շարքերում (16):

Թավրիզում եղած ժամանակ անգլիացիները Նժդեհին առաջարկում են վերադառնալ Հայաստան եւ այնտեղ ապստամբություն բարձրացնել (այդ ժամանակ Լենքորանում տեղի բնակչությունն ապստամբել էր խորհրդային իշխանության դեմ), որը Նժդեհի կողմից մերժվում է:

Թավրիզում մոտ չորս ամիս գաղտնի ապրելուց հետո Նժդեհը մեկնում է Բուլղարիա եւ հաստատվում Սոֆիայում: Այստեղ, հավանաբար 1922թ., նա ամուսնանում է Էփիմե անունով հայուհու հետ (17):

1922թ. լինելով Բուխարեստում՝ այնտեղ գտնվող Վարդան Գեւորգյանին առաջարկում է իր (ինձ՝ Նժդեհի) տրամադրության տակ գտնվող նյութերի հիման վրա գրել «Լեռնահայաստանի հերոսամարտը», որը գրքույկով լույս տեսավ 1923թ. (18):

1923թ. կրկին լինելով Բուխարեստում (19)՝ Նժդեհը տեղի «Նոր Արշալույս» թերթում հանդես է գալիս «Իմ խոսքը - Թե ինչո՞ւ զենք բարձրացրի խորհրդային զորքերի դեմ» հոդվածաշարով (20):

Այդ տարիներին Նժդեհը հանգամանակից անդրադառնում է Սյունիքի կռիվների պատմությանը՝ 1923-1925թթ. ընդարձակ հողվածաշարով հանդես գալով Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրում: 1924-1925թթ. նա հրապարակումներ է ունենում Պլովդիվում լույս տեսնող «Հայաստան» դաշնակցական թերթում: Մասնավորապես, 1924թ. այստեղ տպագրվում են առանձին գլուխներ նրա **«Էջեր իմ օրագրեն»**-ից, որը նույն տարի լույս է տեսնում առանձին գրքույկով, Կահիրեում:

1926թ. Նժդեհը սկսում է հանդես գալ Սոֆիայում լույս տեսնող «Արաքս» դաշնակցական թերթում, ուր տպագրվում է նրա **«Բաց մանկներ հայ մտավորականությանը»** շարքը (այն 1929թ. Բեյրութում լույս է տեսնում առանձին գրքույկով):

1926 թվականից Բուլղարիայի կուսակցական կազմակերպությունը (Նժդեհը տեղի Զ.Յ.Դ. ԿԿ անդամ էր) բաժանվում է Նժդեհի եւ Բյուրոյի կողմնակիցների: Կուսակցության բյուրոն գտնում էր, որ կարելի եւ ցանկալի է ընդհանուր լեզու գտնել Թուրքիայի հետ. այդ մտայնության հաստատմանը նպաստող մի շարք հրապարակումներ եղան, որոնց թվում՝ Բյուրոյի քարտուղար Ռուբենի «Հայ-թուրքական կնճիռը» (1924թ.): Նժդեհը, որպես պատասխան այդ գրքի, 1927թ. Սալոնիկում լույս ընծայեց **«Ուրդիների պայքարը հայրերի դեմ»** գրքույկը: Միաժամանակ, որոշ հրապարակումներ ունեցավ Շահան Նաթալիի կողմից Փարիզում 1928-1929թթ. խմբագրվող, ընդգծված հակաթուրքական ուղղվածությամբ «Ազատամարտ» շաբաթաթերթում, ինչպես նաեւ Բուլղարիայի դաշնակցական «Նոր Արաքս» եւ «Ազատ խոսք» թերթերում (21):

1932թ. Սոֆիայում լույս տեսավ նրա հերթական գրքույկը՝ **«Ցեղի ոգու շարժը»** վերնագրով, որում (ինչպես նաեւ «Խռովք» ամսագրում նույն թվին լույս տեսած «Ցեղակրոնությունն իբրեւ հաղթանակի գորույթ» հողվածում) նախանշվեց հայկական ցեղային շարժումը:

1933թ. Փարիզում կայացավ Զ.Յ.Դ. 12-րդ Ընդհանուր ժողովը, որին Նժդեհը մասնակցում էր իբրեւ պատգամավոր Բուլղարիայից: Վերջինս ժողովի առջեւ բարձրացրեց եւ անցկացնել տվեց երեք հիմնական հարցեր.

ա) ձգտել, որ գաղթահայությունը դառնա զինական գործոն Հայաստանի ինքնապաշտպանության գործում,

բ) կազմակերպել հայ երիտասարդ սերունդը ապակուսակցական հողի վրա,

գ) բոլոր ուժերը կենտրոնացնել հակաթուրքական ճակատում (22):

Բ կետի հիման վրա, 1933թ. ամռանը Նժդեհը մեկնեց ԱՄՆ: Նժդեհի հետ, Ընդհանուր ժողովի որոշումով, ԱՄՆ անցավ կուսակցական հայտնի գործիչ Կոպեռնիկ Թանդրճյանը, որին հանձնարարված էր կազմակերպել

ԱՄՆ-ում Թուրքիայի դեսպան Սուխտար-բեյի սպանությունը (վերջինս մասնակից էր արեւմտահայերի ջարդերին եւ արտասահմանում հակահայկական քարոզչության ղեկավարներից էր): Նժդեհը պիտի աջակցեր Թանդրճյանին այդ գործում (23):

ԱՄՆ-ում Նժդեհը ձեռնամուխ է լինում Ցեղակրոն շարժման ծավալմանը՝ երկրի հայաշատ վայրերում Ցեղակրոն Ուխտեր հիմնելով:

1934թ. սկզբին, Նյու Յորքի Սբ Խաչ եկեղեցում, դաշնակցական խմբապետի ձեռքով դաշունահարվեց ամերիկահայոց հոգեւոր առաջնորդ Դեւոնդ արքեպս. Դուրյանը: Դուրյանի սպանության կազմակերպման պատասխանատվությունը տարբեր ուժեր փորձեցին վերագրել Նժդեհին՝ Ցեղակրոն շարժումը չեզոքացնելու դավադիր մտայնությամբ (24):

«Իմ այդ ազգահոգ քարոզչության համար հայության հատվածականացած, ապահայրենացած ու պարտվողական տարրերը դավադրեցին ինձ», - գրում է Նժդեհն իր «Ինքնակենսագրություն»-ում:

Ամեն դեպքում, Ցեղակրոն շարժումը զգալի հաջողություններ ունեցավ ԱՄՆ-ում, իսկ Նժդեհը 1934թ. աշնանը վերադարձավ Սոֆիա: Այստեղ, 1935թ. նա լույս ընծայեց **«Ամերիկահայությունը - Ցեղը եւ իր տականքը»** աշխատությունը՝ միաժամանակ նպատակ ունենալով ընդլայնել Ցեղակրոն շարժումը եւ այն դարձնել համազաղութային: Սակայն նրա հարաբերությունները Զ.Յ.Դ. ղեկավարության (հատկապես՝ կուսակցության փաստացի բյուրոյապետ Ռուբենի) հետ խիստ լարվեցին: Այդ հողի վրա, 1936թ., Բուլղարիայի կուսակցական կազմակերպությունը պառակտվեց: Հակասությունները Նժդեհի ու կուսբյուրոյի միջեւ այնքան էին սրվել, որ Բուլղարիայում Մայիսի 28-ը Ցեղակրոն Ուխտերն ու տեղի Դաշնակցության ԿԿ-ն նշում էին առանձին. ցեղակրոնները՝ Պլովդիվում, Վառնայում, ԿԿ-ն՝ Սոֆիայում ու Բուրգասում (25):

Այդ տարիներին ռուսների վտարանդիական, հակաբոլշևիկյան «ՌՕՎՍ» (Ռուսաստանյան համազորային միություն) կազմակերպությունը Բուլղարիայում դիմում է Նժդեհին՝ տալ 2-3 ահաբեկիչներ՝ Ստալինին մահապատժելու համար: Առաջարկը մերժվում է:

1937թ. Նժդեհը կանչվում է Կահիրե՝ կուսակցության բյուրո, որտեղ նրան փորձում են հաշտեցնել Ռուբենի հետ: Սակայն, Բյուրոյի հետ հանդիպումը ոչինչ չի տալիս, եւ Նժդեհը վերադառնալով Սոֆիա՝ նույն թվին հայտարարություն է անում Զ.Յ.Դ.-ից իր հեռանալու մասին: Բյուրոն եւս, առանց դանդաղելու, «պառակտողական գործունեության» որակումով՝ Նժդեհին կուսակցությունից հեռացնելու որոշում ընդունեց: Իսկ 1938թ. Կահիրեում գումարված Զ.Յ.Դ. 13-րդ Ընդհ. ժողովը Նժդեհին կուսակցության շարքերից՝ այս անգամ արդեն արտաքսելու վճիռ տվեց (26):

* * *

Կուսակցությունից հեռանալուց հետո Նժդեհը շարունակում է Ցեղակրոն կազմակերպությունների ընդլայնումը, եւ 1937թ. Զ.Յ.Դ.-ից արդեն հեռացված Զայկ Ասատրյանի հետ Պլովդիվում (1938-ից՝ Սոֆիայում) սկսում են հրատարակել «Ռազմիկ» ազգայնական թերթը: «Ռազմիկ»-ում (տպագրվել է մինչեւ 1943թ. ներառյալ) Նժդեհն ունի բազմաթիվ հրապարակումներ:

1937թ. Սոֆիայում լույս է տեսնում Նժդեհի «Իմ պատասխանը» ուսումնասիրությունը՝ նվիրված Սյունիքի հերոսականին (27): Զիշատակելի է նաեւ «Յերկ» ամսագրում (որը խմբագրում էր Կարապետ Պալճյանը՝ ապագա Վազգեն Ա. Ամենայն Զայոց կաթողիկոսը) Նժդեհի մեկ գրությունը ժամանակի հայ երիտասարդության ու նրա անելիքների վերաբերյալ՝ իբրեւ պատասխան «Յերկ»-ի խմբագրության հարցումներին (28):

Այդ տարիներին Նժդեհի համար վերստին կարելուրվում եւ հրատապ է դառնում հայությանը մոտեցող պատերազմին հոգեբանորեն նախապատրաստելու եւ նոր բարոյականով սպառազինելու խնդիրը: Այդ նպատակով, 1937-1938թթ., Զ. Ասատրյանի, Ն. Աստվածատուրյանի եւ այլոց հետ նախաձեռնում է Տարոնական շարժումը (1938-1939թթ. հանդես է գալիս շարժման պաշտոնական օրգան «Տարոնի Արծիվ»-ում):

1938թ., Զ.Յ.Դ. 13-րդ Ընդհանուր ժողովից հետո, կուսբյուրոյի լիազորությամբ, Սոֆիա է ժամանում դաշնակցական գործիչ Կարո Սասունին, որը հայտնում է Նժդեհին, թե Բյուրոն պատրաստ է ընդառաջել իր պահանջներին, միայն թե ինքը չստեղծի նոր կազմակերպություն: Նժդեհը, փաստարկելով, որ թուրքական թերթերն անընդհատ հարձակումներ են գործում իր վրա, բայց ո՛չ Զ.Յ.Դ.-ի, որ կուսբյուրոյի ամեն անդամ կարող է բնակվել Թուրքիային դաշնակից որեւէ երկրում, իսկ իրեն նույնիսկ արգելվում է տարանցիկ ճանապարհ այդ երկրներով, որ Զ.Յ.Դ. ղեկավարությունը թշնամանք է տածում Ցեղակրոնության եւ Տարոնականության նկատմամբ..., ինքը հիմք չունի հավատալու, թե Զ.Յ.Դ. նոր բյուրոն քաղաքականապես ավելի իմաստուն կգտնվի, քան նախորդը (29): Նմանօրինակ առաքելությամբ, 1939թ. Նժդեհի հետ տեսակցություն է ունենում Դրոն, հորդորելով նրան՝ խզել կապերը Բուլղարիայի ցեղակրոն կազմակերպության իր ընկերների հետ: Սակայն Նժդեհը մնում է անդրդվելի (30): Եվ Նժդեհը սկսում է գործնական աշխատանքներ տանել՝ հրավիրելու Զ.Յ.Դ.-ից հեռացածների եւ Ցեղակրոն շարժմանը հարողների համագումար: Սակայն

պայթեց Երկրորդ աշխարհամարտը, եւ ստեղծված իրադրությունը թելադրեց այլ պայմաններ:

* * *

Պատերազմի հենց սկզբից Գերմանիայում հակահայկական ալիք բարձրացավ. գերմանական շատ թերթեր արդարացնում էին հայերի 1915թ. ցեղասպանությունը, նացիստական մարդաբանական գիտությունը հայերին դասում էր «առաջավորասիական» (ոչ արիական) ժողովուրդների շարքում եւ ուներ խիստ բացասական կարծիք հայերի մասին (31), Բեռլինում պաշտոնապես հայտարարում էին, որ հայերն անցել են Գերմանիայի թշնամիների կողմը եւ այլն: Արձագանքելով դրան՝ Երկրորդ աշխարհամարտի առաջին օրերին Բուլղարիայում, Ռումինիայում ու Եվրոպական այլ երկրներում բարձրացան հակահայկական տրամադրություններ: Բուլղարիայում կային թերթեր եւ կազմակերպություններ, որոնք կոչ էին անում՝ հայերին արտաքսել երկրից, նրանց հետ վարվել հրեաների նման: Ռումինիայի վարչապետ Անտոնեսկուն հանձնարարել էր՝ հայերին տեղահանել հայաշատ քաղաքներից...

Այս իրավիճակում, Նժդեհը, «Մշակութային մերձեցման բուլղարահայկական կոմիտեի» (որի փոխնախագահն էր ինքը եւ, միաժամանակ, թղթակցում էր Սոֆիայում լույս տեսնող «Սվետոզլաս» բուլղարական գրական թերթին) միջոցով կապվում է Սոֆիայի գերմանական դեսպանության հետ, իսկ 1942թ. անցնում Բեռլին՝ հարցերը տեղում լուծելու համար: Բեռլին մեկնելու նյութական հնարավորություն ունենալու համար նա վաճառում է պատվո թրի վրայի ոսկին, որը 1936թ. նրան էր նվիրել հայ մայրերի 12 հազարանոց կազմակերպությունը՝ ի նշան երախտագիտության իր հակաթուրքական-հայրենասիրական բազմամյա գործունեության:

Բեռլինում նա հանդիպում է նացիստական կուսակցության ներկայացուցչի հետ ու իր անհանգստությունը հայտնում գերմանացիների կողմից տարվող հակահայկական քարոզչության համար: Առաջնորդվելով «գերմանական գայլին կուշտ պահելու եւ հայ գառնուկին փրկելու» քաղաքական սկզբունքով՝ Նժդեհը վերջինիս հետ պայմանավորվում է Բուլղարիայում հավաքագրել հայերի մի խումբ՝ Բեռլինում վարժվելու եւ Գերմանիայի՝ Թուրքիայի դեմ հնարավոր պատերազմում օգտագործելու համար: Նա կապվում է Զ. Ասատրյանի հետ, որի միջոցով Բուլղարիայում հավաքագրվում եւ Գերմանիա են մեկնում 30 արեւմտահայ երիտասարդ ցեղակրոններ: Այնտեղ որոշ ժամանակ վարժվելուց հետո, հակառակ Նժդեհի հետ պայմանավորվածության, 1943թ. աշնանը խումբը ուղարկ-

վում է Ղրիմ՝ Կարմիր բանակի թիկունքում օգտագործելու համար: Սակայն, գերմանական հրամանատարության հետ խոսելուց հետո, Նժդեհը կարողանում է հիմնավորել իր մարտիկների՝ ոչ թե Ղրիմում, այլ՝ Թրակիայում գտնվելու անհրաժեշտությունը (այդ ժամանակ խիստ սրվել էին գերմանա-թուրքական հարաբերությունները) եւ անձամբ ժամանում է Ղրիմ, ու խուճբը վերադարձվում է Բուլղարիա:

Այսպիսով, Նժդեհի համագործակցությունը նացիստների հետ եղել է գաղթաշխարհի հայությանը գերմանական սպառնալիքից փրկելու մտահոգությամբ եւ հակաթուրքական հողի վրա:

Նժդեհն իր մասնակցությունն է բերել 1942թ. դեկտեմբերին Բեռլինում ստեղծված ու մինչեւ 1943թ. վերջը գործած Հայ Ազգային խորհրդի աշխատանքներին (խորհրդի նախագահն էր Արտաշես Աբեղյանը), որի օրգան «Ազատ Հայաստան»-ի փոխսնձագիրն էր (խնձագիր՝ Աբրահամ Գյուլխանդանյան):

Բեռլինում եղած ժամանակ, գերմանացիների միջնորդությամբ, հանդիպել է Դրոյի հետ՝ նացիստների հետ համագործակցության ձեւի ու համատեղ գործելու խնդիրների շուրջ առաջ եկած հակասությունները հարթելու համար: Սակայն Նժդեհի եւ Դրոյի միջեւ հաշտեցում չկայացավ (32):

1944թ. սեպտեմբերին խորհրդային զորքերը մտան Բուլղարիա: *«Գիտեն, թե ինչ է սպասվում ինձ, բայց եւ այնպես որոշել եմ մնալ, հակառակ որ կարելիություն ունեն օդանավով ինձ նետելու Վիեննա: Չեմ հեռանում, որ հալածանքի չենթարկվեն մեր կազմակերպությունները (իմա՝ Բուլղարիայի Ցեղակրոն Ուխտերը - Ս. Լ.): Մնալու ավելի լուրջ պատճառներ ունեն... Այսօր կյանքին ես կապված եմ այն չափով միայն, ինչ չափով որ ինձ դեռ պարտական եմ զգում ծառայելու Հայաստանին»*, - գրում էր Նժդեհը 1944թ. սեպտեմբերին, ձերբակալությունից քիչ առաջ (33):

1944թ. հոկտեմբերի վերջերին, խորհրդային «Սմերչ» (ռուսերեն րՎպԲՑՖ ՔոմՍվՈՎ - «մահ լրտեսներին» բառակապակցության հապավումն է) բանակային հակահետախուզության գլխավոր վարչության աշխատակիցների կողմից Նժդեհը ձերբակալվում է: Նրան տեղափոխում են Բուխարեստ, այնտեղից՝ ինքնաթիռով Մոսկվա եւ բանտարկում Լյուբյանկայում:

Որո՞նք էին Նժդեհի՝ Բուլղարիայում մնալու լուրջ պատճառները:

Հանձնվելով կարմիրներին՝ Նժդեհը հույս ուներ, թե խորհրդային իշխանությունները իրեն, որպես հայ ազգայնականի, կօգտագործեն Թուրքիայի դեմ: Դրա համար, անշուշտ, իրական հիմքեր կային: Նա ենթադրում էր, որ Թուրքիան թիրախ կդառնա խորհրդային Միության համար (1945թ. խորհրդային բանակը, իրոք, պատրաստվում էր մտնել

Թուրքիա), եւ Կարմիր բանակի՝ Թուրքիային հարվածի դեպքում, հնարավոր կլինէր ազատագրել Արեւմտյան Հայաստանն ու այն կցել խորհրդային Հայաստանին: Ճիշտ է եզրակացնում պատմաբան Ռուբեն Խուրշուդյանը. «Նժդեհը համոզված էր, որ սփիւնների վրա կանգնած խորհրդային կայսրությունը վաղ թե ուշ անպայման կփլվի: Նա ուզում էր, որ կայսրության բեկորների վրա վերածնվէր ո՛չ թե փոքր հայկական պետություն, այլ՝ մեծ, միացյալ Հայաստանը, որի իրականացման գաղափարին էր նվիրել նա իր ողջ կյանքը» (34):

Փաստորեն, Արեւմտահայաստանի ազատագրման համար Նժդեհն իր քառասնամյա հակաթուրքական պայքարի փորձն էր առաջարկում խորհրդային իշխանություններին (այս խնդրի հետ կապված՝ Մոսկվայում նա հատուկ խոսակցություն է ունենում գեներալ Աբակումովի հետ): Սակայն, միջազգային քաղաքական կյանքում իրադարձությունների հետագա փոփոխությունները ի նպաստ Թուրքիայի, չարդարացրին Նժդեհի հույսերը. խորհրդային բանակը չչարժվեց Թուրքիայի վրա:

1946թ. նոյեմբերին Նժդեհին Մոսկվայից ուղարկում են Երեւան, ուր դատաքննությունն ավարտվում է 1948թ.: Նժդեհը դատապարտվում է 25 տարվա բանտարկության՝ ժամկետը հաշվելով 1944 թվականից (ի դեպ, դատավճիռը կայացվել է ապրիլի 24-ին):

Նժդեհի ձերբակալությունից հետո ընտանիքը (կինը եւ զավակը) Սոֆիայից արտրվում է Բուլղարիայի Պավլիկենի քաղաքը (35):

1947թ. Նժդեհը խորհրդային կառավարությանն առաջարկում է հանդուգն մի ծրագիր. սփյուռքում ստեղծել համագաղութային ռազմաքաղաքական կազմակերպություն՝ «Հայկական իռեդենտա», որի նպատակը պետք է լինէր Արեւմտյան Հայաստանի ազատագրումը եւ նրա վերամիավորումը խորհրդային Հայաստանին: Առաջարկության մեջ Նժդեհը հանգամանակից անդրադառնում էր այդ կազմակերպության ստեղծման՝ պատմականորեն թելադրված անհրաժեշտությանը, նրա ապագա գործունեության ձեւերին, կառուցվածքին եւ այլն: Թեեւ Նժդեհի առաջարկությունը լրջորեն հետաքրքրեց խորհրդային ղեկավարներին եւ մի քանի տարի շարունակ ուսումնասիրվում էր ամենատարբեր ատյաններում, սակայն, ի վերջո, այն մերժվեց:

1948-1952թթ. Նժդեհը գտնվել է Վլադիմիրի բանտում, այնուհետեւ, մինչեւ 1953թ. ամառը՝ Երեւանի բանտում: Նժդեհի երկրորդ անգամ Երեւան բերվելը, ինչպես վկայում է նրա բանտակից Հովհաննես Դեւեջյանը (36), պայմանավորված էր նրանով, որ Նժդեհը դիմում էր գրել խորհրդային ղեկավարությանը՝ «առաջարկելով իր միջնորդությունը Դաշնակցության եւ խորհրդային իշխանության միջեւ հասկացողություն մը եւ գործակցություն մը ստեղծելու համար» (37): Այս խնդրի շուրջ

երկար խոսակցություններ են տեղի ունենում Հայաստանի անվտանգության նախարարի հետ, որոնց արդյունքում, 1953թ., Նժդեհն ու Դեմոկրատիկ Երեսանի բանտից, համատեղ, նամակ են գրում Ս. Վրացյանին (որն այդ ժամանակ Դաշնակցության հետախուզական դպրոցի տնօրենն էր), հորդորելով նրան մերձենալ ռուսներին՝ հակաթուրքական հողի վրա: Սակայն Մոսկվայում նպատակահարմար չգտան նամակն ուղարկել, եւ այն մնաց որպես միայն փաստաթուղթ (38):

Այնուհետեւ, Նժդեհին նորից տեղափոխում են Վլադիմիր, ուր եւ մահանում է 1955թ. դեկտեմբերի 21-ին (Դեմոկրատիկ Երեսանի Երեսանի 21-ը, որը ճիշտ չէ):

Խորհրդային ղեկավարությունը Նժդեհին զրկեց ընդհանուր ներումից օգտվելու իրավունքից. դա այն դեպքում, երբ դրան արժանացան զգալի թվով հակախորհրդային գործիչներ եւ գերմանական բանակի զորավարներ:

Ստանալով բանտային վարչության հեռագիրը Նժդեհի մահվան մասին, եղբայրը՝ Լեւոն Տեր-Հարությունյանը, Երեսանից շտապ մեկնում է Վլադիմիր: Նրան հանձնվում են եղբոր զգեստն ու ժամացույցը, իսկ ձեռագրերը՝ ոչ: Թույլ չի տրվում նաեւ մարմինը տեղափոխել Հայաստան: Լեւոնը կատարում է եղբոր թաղումը, գերեզմանը ցանկապատել տալիս ու տախտակի վրա, ռուսերեն, պատվիրում գրել՝ «Տեր-Հարությունյան Գարեգին Եղիշի (1886-1955)» (39):

* * *

Սակայն, ինչպես ամեն մի իրական հերոս, Նժդեհը չմոռացվեց:

1963թ. սեպտեմբերին Բոստոնի «Հայրենիք» ակումբում բացվեց Նժդեհի կիսանդրին, որը պատրաստվել էր Բեյրութում, արձանագործ Ջավեն Խտչյանի ձեռքով (40): Այս առթիվ տեղի ունեցավ մեծ հանդիսություն, «Հայրենիք» օրաթերթը բացառիկ համար լույս ընծայեց՝ գրեթե ամբողջովին նվիրված Նժդեհին (1963թ., 13 սեպտեմբերի), բացառիկ թիվ հրատարակեց նաեւ Հայ երիտասարդաց դաշնակցության պաշտոնաթերթ «Հայրենիք» անգլերեն շաբաթաթերթը: Իսկ 1968թ., Բեյրութում, «Համազգային»-ը հրատարակեց Նժդեհին նվիրված ծավալուն եւ շքեղ մի գիրք՝ կազմված Ավոյի (Ավետիս Թումայան) կողմից (1989թ. այն վերատպվեց Լոս Անջելոսում՝ Յ.Յ.Դ. «Ռոստոմ» կոմիտեի հրատարակությամբ): Այս ամենը վկայում է, որ անկուսակցական դարձած Նժդեհը Դաշնակցության կողմից վերարժեքավորվում էր:

1993թ., Երեսանում, Յ.Յ.Դ. «Դեպի Երկիր» մատենաշարով լույս տեսավ Նժդեհի «**Խորհրդածությունները**», որում ներկայացված են նրա սովետական բանտախցերում գրած մտածումներն ու խոհերը, ինչի

գոյության մասին (իբրև ձեռագիր) դեռևս վկայել է Նժդեհի բանտակից Դեկեջյանը:

1983թ. Նժդեհի աճյունը, գերեզմանի լուսանկարի օգնությամբ եւ Նժդեհի հարազատներից մեկի միջոցով, Վլադիմիր քաղաքի գերեզմանատնից գաղտնի տեղափոխվում է Երևան: Նույն տարի, աճյունից մի նշխար ամփոփվում է Խուստուփ լեռան լանջին՝ Կոզնի կոչված աղբյուրի մոտ, իսկ հիմնական աճյունը, ցինկե արկղի մեջ մի քանի տարի պահելուց հետո, 1987թ. հանգրվանում է Գլաձորի Սպիտակավոր վանքի բակում (41):

Իր մահից տասնամյակներ անց միայն՝ 1992թ. մարտի 30-ին, Նժդեհը ՀՀ դատախազության կողմից արդարացվեց, ինչի կարիքը երբեւէ չուներ:

1. Կ. Գեւորգյան, «Ամենուն տարեգիրքը», Բեյրութ, 1962թ., էջ 158, 162-163:

2. Ավո, «Նժդեհ», էջ 67:

3. Մենք չենք անդրադառնա Սյունիքի կռիվների մանրամասներին. դրանք հանգամանակից շարադրված են Վարդան Գեւորգյանի «Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921)», Գ. Նժդեհի «Իմ պատասխանը» գրքերում եւ վերջինիս՝ Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրում 1923-1925թթ. լույս տեսած հոդվածաշարում: Կարծում ենք, որ ճշմարիտ չափանիշներով առաջնորդվող պատմագիտությունը դեռ կվերարժեքավորի Սյունիքի հերոսամարտը՝ տալով նրա արժանի գնահատականն ու տեղը ո՛չ միայն 20-րդ դարի, այլև ողջ Հայոց պատմության մեջ:

4. Գ. Նժդեհ, «Իմ պատասխանը», Սոֆիա, 1937թ., էջ 31:

5. Վ. Գեւորգյան, «Լեռնահայաստանի հերոսամարտը», Բուխարեստ, 1923թ., էջ 51:

6. «Արնոտ գիրք», Գորիս, 1921թ., էջ 33-34:

Դավիթբեկյան Ուխտերի օրինակով էր, որ Նժդեհը հետագայում հիմնադրեց Ցեղակրոն Ուխտերը:

7. Գ. Նժդեհ, «Ինքնակենսագրություն»:

8. Վ. Գեւորգյան, նշվ. աշխ., էջ 114-115:

9. Ավո, «Նժդեհ», էջ 210:

10. Վ. Գեւորգյան, նշվ. աշխ., էջ 160:

11. Երբեմն կարճամտորեն պնդվում է, թե առանց Նժդեհի վարած կռիվների էլ Խորհրդային Ռուսաստանը Ձանգեզուրը կթողներ Հայաստանին, քանզի, հակառակ դեպքում, Նժդեհի հեռանալուց հետո, այն կարող էր կցել Ադրբեջանին: Ըստ մեզ, եթե 1921թ. մարտի ռուս-թուրքական պայմանագրի նախօրյակին Ձանգեզուրում լինեին ո՛չ թե Նժդեհի մի խումբ ուխտյալները, այլ՝ Կարաբեքիրի զորքը (եւ այդ դեպքում ո՛չ միայն շատ գյուղեր թուրքաբնակ կլինեին, այլ՝ մնացածներն էլ՝ հայաբափ), միանշանակ կարելի է պնդել, որ Ռուսաստանը Սյունիքը կարժանացներ Նախիջևեանի ու Ղարա-

բաղի ճակատագրին: Ավելին, Սյունիքը Ադրբեջանին թողնելուց հետո, արդյոք Խորհրդային Ռուսաստանը հետագայում կհանդուրժե՞ր Հայաստանի՝ իբրև առանձին խորհրդային հանրապետության գոյությունը, թե՞ այն կտարրալուծեր Վրաստանի եւ Ադրբեջանի մեջ:

12. Ի դեպ, Նժդեհը եղել է Փետրվարյան ապստամբության նախաձեռնողներից եւ ինքն է տվել «Հայրենիքի փրկության կոմիտե» անվանումը (տես Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամյան, «Իմ հիշելի հուշերը», Թեհրան, 1978թ., էջ 28-30):

13. Դատը հարուցվել է ՀՀ կառավարության վարչապետ Սիմոն Վրացյանի եւ մի շարք հասարակական գործիչների կողմից: Դատը սկսվել է 1921թ. հուլիսի 24-ին, իսկ դատավճիռն արձակվել է նույն թվականի սեպտեմբերի 29-ին: Սույն դատական գործը կազմում է 487 էջ եւ պահվում է Հ.Յ.Դ. Բոստոնի կենտրոնական արխիվում (թիվ 1611-28):

Դատի մասին հպանցիկորեն հիշում է նաեւ հայտնի դաշնակցական գործիչ Անդրե Անուրյանը (Ավո, «Նժդեհ», էջ 444-445):

14. Հ.Յ.Դ. Կենտրոնական արխիվ, գործ 1611-28, էջ 108-162, 213-230: Տես նաեւ՝ «Նորք» հանդես, Երեւան 1923թ., թիվ 3, էջ 328-363:

15. Հ.Յ.Դ. Կենտրոնական արխիվ, գործ 1611-28, էջ 375-378: Տես նաեւ՝ «Նոր Աշխարհ» ամսագիր, Թիֆլիս, 1922թ., թիվ 3, էջ 138-141:

16. ՀՀ ԱԱՆ արխիվ, ԿԳՖ, գործ 11278, հտ. 3:

17. 1919թ. դեկտեմբերին, Երեւանում, Նժդեհին աղջիկ է ծնվել՝ Գոհար Մելիք-Դադայանից: Երեխայի ծննդի մասին Նժդեհն իմացել է Ջանգեզուրում եղած ժամանակ եւ, հավանաբար, նրան չի տեսել: Այդ են վկայում նաեւ Երեխայի ոչ հայկական անունը եւ մոր ազգանունով գրվելը՝ Լիլիա Մելիք-Դադայան:

18. Նժդեհը կարդացել է ձեռագիրը եւ հավանություն տվել (Ավո, «Նժդեհ», էջ 452):

19. Բուխարեստում, Հովհաննես Քաջազունու հետ, կարճ ժամանակ բնակվել են Սարգիս Արարատյանի (ՀՀ օրոք՝ ֆինանսների նախարար, հետագայում հեռացավ Հ.Յ.Դ.-ից) բնակարանում եւ երեքով բազմիցս քննարկել Քաջազունու «Հ. Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի այլեւս» հայտնի աշխատությունը՝ մինչեւ հրատարակվելը:

Մասնավորապես Նժդեհը, ամենից առաջ, ճիշտ էր համարում դնել Հ.Յ.Դ. պատասխանատվության հարցը, այլ ոչ ինքնալուծարման, ինչպես գտնում էր Քաջազունին (ՀՀ ԱԱՆ արխիվ, ԿԳՖ, գործ 11278, հտ. 2):

20. «Նոր Արշալույս», Բուխարեստ, 1923թ., թիվ 10-11:

21. Ուշագրավ է «Նոր Արաքս» թերթում Նժդեհի «Բաց նամակ Մայքլ Առլենին» հոդվածաշարը («Նոր Արաքս», Սոֆիա, 1930թ., թիվ 11, 12, 15-18):

22. ՀՀ ԱԱՆ արխիվ, ԿԳՖ, գործ 11278, հտ. 2:

23. Նույնը, հտ. 3:

24. Նժդեհը թեւ խիստ բացասաբար էր վերաբերվում Ղեւոնդ արքեպս.

Դուրյանի անձին, սակայն գտնում էր նաև, որ այդ սպանությունը հնարավորություն տվեց ԱՄՆ-ում Թուրքիայի դեսպան Մուխտար-բեյին՝ թաքնվելու եւ փրկվելու իրեն սպասվող հարվածից: Ըստ Նժդեհի, Դուրյանի սպանությունը կազմակերպված է եղել անմիջականորեն Ռուբեն Տեր-Մինասյանի կողմից: Տեր-Մինասյանն ու մի խումբ Դաշնակցական ղեկավարներ փորձում էին մտերիմ հարաբերություններ հաստատել Թուրքիայի հետ, եւ որպեսզի կանխվեր Մուխտար-բեյի սպանությունը (ինչը կարեր հարաբերությունները թուրքերի հետ), Ռուբենի անմիջական հրահանգով իրականացվեց (միգուցե արագացվե՞ց - Մ. Լ.) Դուրյանի սպանությունը: Սպանության շուրջ մեծ աղմուկ բարձրացավ: Դա ազդանշան հանդիսացավ Մուխտար-բեյին՝ ամերիկյան կառավարության մոտ բարձրացնելու իր անվտանգության ապահովման հարցը եւ խույս տալու հայ վրիժառու բազկի հարվածից (ԱՄՆ արխիվ, գործ 11278, հտ. 3):

25. Ռ. Մարտիրոսյան, «Դաշնակցության հակաժողովրդական գործունեությունը 2-րդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին», էջ 48-49:

26. Պիտի ասել, որ Նժդեհի պես անհատականությունները կուսակցական կյանքի մարդիկ չեն: Նրա նման հեղինակությունը կարող էր լինել միայն առաջնորդ: Սա Նժդեհի եւ Յ.Յ.Գ. ղեկավարության հակադրության հոգեբանական պատճառներից է:

Տարածում է գտել այն կարծիքը, թե Նժդեհի հեռացումը Յ.Յ.Գ.-ից կապված է Ցեղակրոնության հետ, ինչը, մեր կարծիքով, մասամբ է ճիշտ:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, տարագրության մեջ եղած ժամանակ, Նժդեհը, մինչեւ 1932թ., իր հրապարակումներում, ելույթներում երբեւէ հանդես չի եկել որպես Դաշնակցության շեփոհար, այլ՝ արժարժեւ է համահայկական, համագաղութային խնդիրներ: Ցեղակրոն շարժման ծավալման նախաշեմին նա սկսում է իր գործերում պանծացնել Դաշնակցության՝ փառաբանության արժանի էջերը եւ խոսել *դաշնակցականության* (ինձա՞ ճշմարիտ Դաշնակցականի գաղափարախոսության, բարոյականի) մասին: Նժդեհը հասկանում էր, որ Ցեղակրոն շարժումը կարող է հաջողություն ունենալ միայն ամուր եւ համահայկական կառույցի միջոցով, իսկ Յ.Յ.Գ.-ն՝ իբրեւ այն ժամանակվա սիյունքահայ ամենաազդեցիկ կազմակերպությունը, կարող էր լինել այդպիսին: Եվ Նժդեհը փորձեց գործը գլուխ բերել կուսակցության միջոցով, որի համար նախ անհրաժեշտ էր այն վերակառուցել՝ տալ նրան նոր գաղափարախոսություն եւ ունենալ դրան համապատասխան ղեկավարություն:

Իր կողմից, Յ.Յ.Գ. գործող բյուրոն հանդուրժեց Նժդեհին քարոզել Ցեղակրոնությունը ԱՄՆ-ում՝ այնտեղի կուսակցական կառույցները վերակենդանացնելու համար: Սակայն, Նժդեհի անձնական հեղինակության բարձրացմանը զուգահեռ, խորացավ ներկուսակցական հակամարտությունը Նժդեհի եւ բյուրոյապետ Ռուբենի միջեւ, որի արդյունքը եղավ Նժդեհի հեռացումը կուսակցությունից: Պատահական չէ, որ իր վերջին դատական քննութ-

յան ժամանակ նա հայտարարել է, թե կուսակցությունից հեռացել է Ռուբենի հետ անձնական թշնամության հանգամանքի բերումով (*այս մասին տես նաև Նժդեհի «Մատնություն, թե՞ պրովոկացիա» գրությունը. «Ռազմիկ», Սոֆիա, 1938թ., թիվ 59*): Փաստորեն, այդ հեռացումը պայմանավորված է Նժդեհ-Ռուբեն պայքարով, պայքար կուսակցության լինելիք քաղաքական գծի, գաղափարախոսության, որով եւ՝ ղեկավարության համար: Իսկ դա Ցեղակրոնության հետ կապված է այնքանով, որքանով այդ ուսմունքի հեղինակը Նժդեհն էր:

Ի դեպ, 1935թ. Ռ. Դարբինյանին գրած նամակում Ռուբենը, առանց շատ թե քիչ լուրջ հիմնավորումների, Ցեղակրոնությունը համարում էր վտանգավոր, իսկ նրա գաղափարը՝ անհեթեթ (տես «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1963թ., թիվ 11, էջ 24):

27. Նժդեհը հեղինակ է նաև **«Դաշնակցության պանթեոնը»** վերնագրով փոքրիկ գրքուկի, որը տպագրվել է 1917թ., Ալեքսանդրապոլում, ինչպես նաև՝ Շերամի հետ, իբրև նվեր հայ զինվորներին, պատրաստել է *«Զինվորական մարզանք եւ կանոնադրություն»*, որը տպագրվել է 1918թ., Երեւանում:

28. «Հերկ», Բուխարեստ, 1938թ., թիվ 9, էջ 5-6:

29. ՀՀ ԱԱՆ արխիվ, ԿԳՖ, գործ 11278, հտ. 2:

30. Տես Դրոյի՝ 15 օգոստոս 1939թ., Բուխարեստ նշումներով նամակը Ս. Վրացյանին, որը պահվում է Հ.Յ.Դ. Բոստոնի կենտրոնական արխիվում: Այն մեզ է տրամադրել պատմաբան Համլետ Գեւորգյանը:

31. Նման մտայնության դեմն առնելու համար, դեռ 1934թ., Բեռլինի գերմանա-հայկական ընկերությունը (նախագահ՝ Ռորբախ, փոխնախագահ՝ Բեռլինի համալսարանի հայագիտության ամբիոնի վարիչ Արտաշես Աբեղյան) Պոտսդամում գերմաներենով հրատարակեց «Հայերն արիացիներ են» ուսումնասիրությունը: Այն, իտալերեն թարգմանությամբ, 1939թ. լույս տեսավ Հռոմում:

Ուսումնասիրությունը, որում մի շարք հեղինակավոր գիտնականներ հիմնավորում էին հայերի արիական ծագումը, ինչպես երեւում է, առանձնակի ազդեցություն չի ունեցել նացիստ տեսաբանների կարծիքի վրա. այլապես, Երկրորդ աշխարհամարտի սկզբին այդ խնդիրը վերստին չէր արժարժվի: Այստեղից երեւում է նաև, որ նացիստների համար արիական ծագման խնդիրն ավելի քաղաքական շահարկման առարկա է եղել, քան զուտ գաղափարախոսական իրողություն:

32. Պետք է ասել, որ Նժդեհի ու Դրոյի միջեւ տարածայնություններ եղել են նաև մինչ այդ: Դեռ 1920թ., Գորիսի պատմական ժողովում, ուր վճռվում էր Կարմիր բանակի ներխուժման դեմն առնելու հարցը, եւ ժողովականները, հակառակ Նժդեհի կռվելու կոչերին, որոշեցին դիմադրություն ցույց չտալ, Դրոն խիստ քննադատվեց Նժդեհի կողմից՝ բռնած կրավորական դիրքի համար (Ավո, «Նժդեհ», էջ 490-491): Նրանց միջեւ տարածայնություններ

կային նաեւ 1920թ. հունվարի Շուռնուխի արշավանքի նպատակահարմարության շուրջ (հետագան ցույց տվեց, որ տեղին էին Նժդեհի նախագգուշացումները): Դրոն գործուն մասնակցություն ունեցավ Բուլղարիայի կուսակցական կառույցում Նժդեհի դիրքերի թուլացման (մասնավորապես, Յ.Յ.Դ-ից Յայկ Ասատրյանի հեռացման) գործում՝ այդ ժամանակ լինելով Բյուրոյի ներկայացուցիչը Բալկաններում: Նրանց միջեւ եղել են նաեւ անձնական բնույթի ընդհարումներ (օրինակ՝ տես Եղիշե Իշխանյան, «Լեռնային Ղարաբաղ. 1917-1920», Երեւան, 1999թ., էջ 681):

33. Գ. Նժդեհ, «Ինքնակենսագրություն»:

34. Գ. Նժդեհ, «Խորհրդածություններ», Երեւան 1993թ., էջ 14-15:

35. Կարո Գեւորգյանը հաղորդում է, որ Բուլղարիայի նրա գավակը եղել է որդեգիր (Կ. Գեւորգյան, «Ամենուն տարեգիրքը», Բեյրութ, 1958թ., էջ 160): Իր հուշերում Յոսի. Դեւեջյանը բերում է Նժդեհի գավակի անունը՝ Սուքիաս Վրեժ (տես Արմեն Սեւան, «Բանտարկյալի մը հուշերը», Բուենոս Այրես, 1970թ., էջ 72): Յավանաբար, ծնունդի անունը Սուքիաս է, Նժդեհը կնքել է նաեւ Վրեժ: Նույն Դեւեջյանը հիշում է, որ Նժդեհի՝ բանտում գրված ձեռագրերից մեկը, մի քանի տասնյակ էջ, նվիրված էր իր գավակին եւ կրում էր «Իմ որդեգրությունս՝ գավակս» վերնագիրը (նույնը, էջ 101):

Կինը (ծնվ. 1902թ.) տառապեց սրտի հիվանդությամբ եւ 1958թ. մեռավ հիվանդանոցում, անտեր: Իսկ գավակը (ծնվ. 1936թ.), որ նույնպես ծանր կյանք է ունեցել, մահացել է Բուլղարիայում, 1997թ.:

36. Նժդեհի եւ Դեւեջյանի հարաբերությունները, մինչեւ բանտում հանդիպելը, կազմակերպական ներքին տարակարծությունների հետեւանքով, խիստ անբաղձալի վիճակի մեջ էին: 1948թ., Վլադիմիրի բանտում հանդիպելով (թեւեւ մինչ այդ Երեւանի բանտում եղել են հարեւան խցիկներում, բայց առիթ չեն ունեցել տեսնվելու), ընդհանուր տառապանքի թելադրումով, հաշտվել են: Մինչեւ 1954թ. հոկտեմբերը եղել են միասին ու այլևս չեն տեսնվել: 1955թ., ընդհանուր ներման շնորհիվ, Դեւեջյանը բանտից ազատվել է եւ 15 տարի հետո, Արմեն Սեւան գրական ծածկանունով, գրել իր հայտնի հուշերը Նժդեհի բանտային կյանքի մասին:

37. Արմեն Սեւան, «Բանտարկյալի մը հուշերը», Բուենոս Այրես, 1970թ., էջ 107:

38. «Յայրենիքի ծայն» շաբաթաթերթ, Երեւան, 1993թ., թիվ 34: «Երկիր» օրաթերթ, Երեւան, 1992թ., 31 դեկտեմբերի:

39. Արմեն Սեւան, «Բանտարկյալի մը հուշերը», էջ 133: Էջ 134-ում գետեղված է Վլադիմիրում Նժդեհի գերեզմանի լուսանկարը:

40. Կ. Գեւորգյան, «Ամենուն տարեգիրքը», 1964թ., էջ 577:

41. Վ. Առաքելյան, «Նժդեհ», Երեւան, 1989թ., էջ 72: Ա. Բունիաթյան, «Նժդեհի վերադարձը», Երեւան, 1999թ.:

ՑԵՂԱԿՐՈՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Ա) ՑԵՂԱԿՐՈՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

1932 թ.-ին, Սոֆիայում լույս տեսնող «Խռովք» ամսագրում, Գ. Նժդեհը, «Չոզեւոր նորոգության խնդիրներ» խորագրի տակ, լույս ընծայեց **«Ցեղակրոնությունն իբրեւ հաղթանակի զորույթ»** հիմնադրությամբ հողվածը (Նժդեհի մի բանախոսության սղագրումն է սա), ուր մասնավորապես կարդում ենք. «Եթե ցայսօր մեր ժողովուրդը հարվածներ է միայն ստանում եւ ողբերգորեն՝ անկարող է հակահարվածել - դրա պատճառն այն է, որ նա չի ապրում ցեղորեն... Ցեղակրոնությունն - ահա՛ համադարձանը, առանց որի հայությունը կմնա մարդկության քաղաքականապես ամենատնանկ մասը» (1):

Նժդեհը գալիս էր ավետելու ցեղահայտության ժամը, սկզբնավորելով Հայկականության տեսությունը:

1933 թ.-ի ամռանը, Նժդեհը, Յ.Յ.Դ. 12-րդ Ընդհանուր ժողովի որոշումով մեկնեց ԱՄՆ, ուր նախաձեռնեց Ցեղակրոն շարժումը եւ այն ծավալելու համար հիմնադրեց Ցեղակրոն Ուխտերը, որոնց «Ծրագրի-Կանոնագիր»-ի մեջ կազմակերպության ստեղծման նպատակն ամրագրված է. «Ստեղծել ցեղակրոն սերունդ մը, որուն անդամները ապրին եւ գործեն որպէս ցեղի հպատակն ու մարտիկը, ուր որ էլ լինեն եւ ընկերային ինչ դիրք էլ ունենան...» (2):

Սինչեւ Նժդեհի ԱՄՆ գալը, այնտեղ գործում էին մի շարք երիտասարդական միություններ՝ «Հայորդիք», «Որդիք Հայաստանեայց» եւ այլն: Իրարից անջատ գործող այս միությունները համախմբելու եւ մեկ հայտարարի բերելու դժվարին գործը ստանձնեց Նժդեհը՝ ծավալելով Ցեղակրոն շարժումը, որի գաղափարախոսությունը շարադրեց 1933թ. վերջին, Բոստոնի «Հայրենիք» օրաթերթում՝ **«Ցեղային արթնություն»** խորագիրը կրող հողվածաշարով (3):

Ի՞նչ հանգամանքներով էր թելադրված շարժման անհրաժեշտությունը:

Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ գաղթահայության մեջ տիրող պարտվողական հոգեվիճակը, ներքին ճակատում մոլեգնող միջկուսակցական պառակտիչ կռիվները եւ դրանց միացած՝ օտար այլասերիչ միջավայրը, մղել էին դրսի հայությանն իր նվաստ վիճակին հնազանդորեն համակերպվելու, սպառնալով՝ դարասկզբի մեր պարտությունը վերջնական դարձնել: Սրանց ավելացել էր նաեւ հիվանդագին կրոնականությունը. հայկական գաղթօջախներում գործում էին մի շարք ապագային աղանդներ, որոնք քարոզում էին հրաժարում Հայրենիքի գաղափարից, հեռացում

ազգային-հասարակական կյանքից եւ նվիրում «երկնային հայրենիքին»:

Ստեղծված մթնոլորտն անխուսափելիորեն պիտի բերեր գաղթ-աշխարհի շուրջ մեկ միլիոն հայության փոշիացմանը, իսկ ավելի ճիշտ՝ ինքնասպանությանը: Պետք էր կանխել այն:

Շարժման անհրաժեշտությունը թելադրված էր նաեւ թուրքերի կողմից տարվող հակահայկական քարոզչությամբ: Դրա համար, թուրքերն օգտագործում էին եվրոպացի ծախու հասարակական գործիչների, որոնք հայերին ներկայացնում էին աշխարհին՝ որպես անհայրենասեր, անարի ու անմարտունակ, անիշխանական ու բարոյականությունից զուրկ թալանչիներ: Հարկավոր էր հակաքարոզչությամբ ու իրական քայլերով ցրել հայության մասին ստեղծվող թյուր պատկերացումները:

«Կար Ցեղակրոն շարժման անհրաժեշտությունն ընդգծող մի կարեւորագույն հանգամանք եւս. դա մեր հին սերնդի քաղաքական տեղատվությունն էր Թուրքիայի նկատմամբ: Մեր հին կուսակցությունները սկսել էին լքել Հայկական հարցն ու համակերպվել այն մտքի հետ, որ պետք է հրաժարվել Թուրքիայում մնացած հայկական տարածքներից ու մերձենալ թուրքերի հետ: Այդ ուրացումը երիտասարդ սերնդի աչքում մեզ կդարձներ արհամարհելի ժողովուրդ», - գրում է Նժդեհը (4): Անհրաժեշտ էր անհայրենիք գաղթահայության մեջ բորբոքել հայրենատիրության գաղափարը, նրան «հոգեւոր ու քաղաքական անտուն-անտիրությունից փրկելով, դարձնել հայրենատեր» (5):

Միաժամանակ, շարժումը նպատակ ուներ հոգեւոր հուսալի պատվար ստեղծել բուլշեւիկյան բարոյագուրկ քարոզչության դեմ, որ բացիլի պես տարածվում էր հայ գաղթօջախներում:

Այս վիճակից դուրս գալու մեկ ելք կար՝ հոգեւոր-բարոյական վերանորոգումը, որն էլ հնարավոր էր միայն սեփական (ցեղային) արժեքների ու ձգտումների վերարժարծման եւ դրանք վերապրելու ճանապարհով:

Բնական էր, որ հոգեվերանորոգչական այդ շարժման կրող (շարժիչ ուժ) պիտի դիտվեր երիտասարդությունը՝ որպես հասարակության առավել կարող եւ վերանորոգվելու ընդունակ տարր: Եվ այս առումով, շարժումը նպատակ ուներ՝ վերածվել սփյուռքահայ երիտասարդության համահայկական շարժման, իսկ Ցեղակրոն Ուխտերը դարձնել աշխարհի հայ նոր սերնդի ընդհանուր կազմակերպության կորիզը: «Որպես ծով՝ դա պիտի միացնի իր մեջ նորահաս սերունդին պատկանող բոլոր «գարնանային ջրերը», բոլոր ազգային միությունները» (6). սա՛ էր Նժդեհի սպասելիքը Ցեղակրոն շարժումից:

Քանի որ գաղթահայության ամենամեծ զանգվածն ապրում էր ԱՄՆ-ում, որտեղ եւ հայությունն առավել շատ էր ենթակա ծուլման, ուժացումի, շարժումը սկզբնավորվեց այնտեղ:

Շարժման սկզբնավորման համար էական հանդիսացավ նաեւ

ժամանակի գործոնը: Աշխարհում ազգայնական շարժումների աննախընթաց վերելք էր ընթանում. աշխարհն ազգայնանում էր՝ պարտադրելով նոր բախումներ: Անհրաժեշտ էր սեփական արժեքների վեր հանումով հոգեբանորեն նախապատրաստվել գալիք արհավիրքին...

Եվ վտանգված Ցեղը ցնցվեց. նա երկնեց ու Նժդեհի շուրթերով հնչեցրեց Ցեղակրոնության խոսքը՝ «որպես կազդուրիչ կանչ»:

Ժամանելով ԱՄՆ, Նժդեհը, «օժտված մարգարեական շունչով ու մոգական հմայքով, Ամերիկայի մեկ ծայրեն մյուսը էլեկտրականացուց մթնոլորտը իր կուռ բանախոսություններով, անկեղծ ու անվախ արտահայտություններով եւ անվիճելի փաստերով» (7):

Շնորհիվ Նժդեհի կազմակերպական ու քարոզչական անզուգական տաղանդի, Ցեղակրոն շարժումը միանգամից լայն թափ ստացավ: Եվ ինչպես խոստովանում է Ռուբեն Դարբինյանը, «առանց Նժդեհի ներշնչած ոգեւորության, առանց անոր մղիչ ուժին, առանց անոր առինքնող անձին հմայիչ ազդեցության, դժվար թե ամերիկահայ մեր նոր սերունդը կարողանար կազմակերպվիլ այնքան կարճ ժամանակի մեջ» (8): Այս շարժման շնորհիվ էր, որ նրանով խանդավառված ամերիկահայ «բազմահազար երիտասարդ-երիտասարդուհիներ սկսան ո՛չ միայն ամոթ չզգալ իրենց հայության համար, այլ՝ հպարտություն...» (9):

Ցեղակրոն Ուխտերի առաջին ներկայացուցչական ժողովը գումարվեց 1933թ.-ի հուլիսին, որից հետո, շուրջ մեկ տարի կազմակերպությունը գործեց չեզոք՝ ոչ կուսակցական հողի վրա: 1934թ.-ի հունիսին, Բոստոնի «Հայրենիք» ակումբի սրահում, Նժդեհի նախագահությամբ բացված Ցեղակրոն Ուխտերի առաջին Պատգամավորական ժողովը որոշեց մտնել Դաշնակցության դրոշի տակ եւ հետ այսու կազմակերպությունը կոչել **Հ.Յ.Դ. Ցեղակրոն Ուխտեր:**

Մի քանի խոսք Ցեղակրոն Ուխտերի մասին:

Կազմակերպությունն ուներ իր Ծրագիր-Կանոնագիրը եւ «Հավատամքը», որը ներկայացնում ենք ստորեւ.

ՑԵՂԱԿՐՈՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՎԱՏԱՄՔԸ (10)

Ա. Ես ցեղակրոն եմ -

Եւ ահա՝ կ'երդնում Վահագնի աջի վրայ՝ երբեք չմեղանչել ուխտիս դէմ - ապրել, գործել ու մեռնել որպէս ցեղամարդ:

Բ. Ինձ համար անհատականութեան եւ ազատութեան ամենաբարձր արարքը - դա հնազանդուելն է ցեղիս:

Գ. Ես ցեղաճանաչ եմ, եւ ահա՝ գիտեմ, թէ մե՛ծ է իմ ցեղը, թէ իմ ցեղն աւելի՛ն է տուել մարդկութեան, քան ստացել է նրանից. գիտեմ, որ հայոց նորագոյն յեղափոխութիւնը վերջին գործը չէ իմ ցեղի էութեան. գիտեմ, թէ ի՞նչ բաների ատակ է իմ ցեղը:

Դ. Ես ցեղահալատ եմ, եւ ահա՛ պաշտում եմ եւ մի այլ աստուածութիւն - ցեղիս արիւնը, որի անարատութեան մէջ է իմ ցեղի ապագան:

Ե. Ես ցեղահաղորդ եմ, եւ ահա՛ զգում եմ, որ իմ անձը աւելի՛ իմ գերագոյն ծնողին - իմ ցեղին է պատկանում, քան իմ անմիջական ծնողներին:

Զ. Իմ ժողովրդի քաղաքական ճակատագրով զբաղուելու պարտականութիւն ունիմ ես, եւ ահա՛ պայքարում եմ մի մեծ ճակատագրի համար, որին արժանի է իմ ցեղը:

Է. Ցեղակրօն եմ, ասել է՝ ուր էլ որ լինեն, ընկերային ինչ դիրք էլ որ ունենամ, ես խանդավառօրէն կը մնամ հպատակն ու մարտիկն իմ ցեղի:

Ը. Հայաստանից դուրս, սփիւռքի մէջ, ինչ վիճակում էլ որ լինեմ՝ մեծահարուստ, բարեկեցիկ թէ օրավարձով աշխատող բանուոր՝ անդարձ պանդխտութիւն չեմ համարի տարագրի կեանքս: Չէ՛, վերադարձ կայ:

Թ. Կը դաւանեմ, որ իմ սերունդը աւելի՛ մեծ պարտականութիւն ունի, քան ունէր անցնող ազատագրական սերունդը: Պարտականութեան մէջ՝ ցեղակրօնի իմ բաժինը - առիւծի բաժինն է, ամենամեծը:

Ժ. Ցեղակրօնը, որի նշանբանն է - աւելի՛, էլ աւելի զօրութիւն - պաշտամունք ունի իր ցեղի մարտական ոյժի, իմա՛ Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան հանդէպ:

ԺԱ. Ձոռնապաշտ եմ ես, եւ ահա՛ երկիւղածօրէն կ'ոգեկոչեմ նրանց, որոնց պաշտամունքը յաւիտենական է, որոնք առիւծացան իրենց արիութեան մէջ, աստուածացան իրենց հոյակապ նուիրումի մէջ - որոնք իրենց արիւնը շռայլեցին մեր ցեղի գոյութիւնը եւ պատիւը յաւիտենականացնելու համար:

ԺԲ. Ցեղակրօնն էլ է ձգտում երջանկութեան - տեսնել թէ ինչպէ՛ս աճում է իր ժողովրդի զօրութիւնը եւ արդարօրէն ընդարձակում է Հայաստանը:

ԺԳ. Ցեղով է ապրում, ստեղծագործում եւ յաւերժանում ժողովուրդը: Մարդկային մշակոյթի գործում զօրութեանական ոյժ է ցեղայնութիւնը: Արդ, թէ ինչու՞ ցեղային անհատականութեան եղծումը ցեղակրօնը համարում է ոճիր՝ ուղղուած մարդկութեան եւ, ի մասնաւորի, իր ժողովրդի դէմ:

ԺԴ. Ցեղակրօնը խորշում է այն բոլոր վարդապետութիւններից եւ հոսանքներից, որոնք միտում են մեր նորահաս սերունդը հեռու պահել ցեղի կազմուրիչ ստիւքէն - կաթէն:

Նա խորշում է հայ իրականութեան մէջ զեռացող այն բոլոր ոյժերէն, որոնք թեպէտեւ հասարակական դիրքով հակոտնեայ, բայց ընդհանուր հոգեբանութեանը միացած ճակատ է յարդարած մեր լուսաւոր ազգայնականութեան դէմ:

Աւելի՛ պարզ: Ազգայնականութեան երկու ձեւերից - ազգայնական անհատապաշտութիւն եւ եսապաշտութիւն - ցեղակրօնը ողջունում է առաջինը, որն այլ բան չէ, եթէ ոչ ազգ-անհատի արդար եւ արգասաւոր ձգտումը՝ հաւատարիմ մնալ իր ցեղի ոգուն, կատարելագործել իր պատմական տիպը, եւ պաշտպանել իր հաւաքական անձի ազատութիւնը:

Ցեղակրօնի այդ ձգտումը լիուլի համապատասխանում է համամարդկային բարոյականի եւ յառաջդիմութեան բարձր սկզբունքներին:

ժԵ. Մե՛ծ է ցեղակրօնի իմ թշնամանքը, ինչպէս մե՛ծ է իմ պաշտամունքը: Ցեղիս թշնամիներ են թուրքը, բոլշեւիկը եւ սրանց հայադաւ գործակալները, անէն անուան ու ծպտումի տակ - որոնց վճռաբար կը հակադրեն իմ զօրութենական ցեղապաշտութիւնը:

- Ինձ համար գոյութիւն ունի հարցերի հարցը՝ հապա բախտահաս թո՞ւրքը:

- Ես խորշում եմ բոլշեւիզմից, որովհետեւ հակամարդկային է: Երիցս ատում եմ դա, որովհետեւ հակահայ է՝ թուրքի չափ, որովհետեւ թուրքի հետ զինակցած մտաւ Չայաստան, որովհետեւ նրանից ցայսօր օգտուեց ցեղիս գերեզմանավորը - թուրքը, միայն թուրքը:

Ցեղադուր թուրքիկը իր շնական հրաժարիմքն ունի.

Ես՝ իմ վճռական այրն՝ ցեղիս.

Նա իր թուղթէ անգօր եղիցիւն ունի.

Ես՝ իմ հանապազօրեայ ազատագրական աշխատանքը ցեղիս համար:

Զգուելիօրէն բացասական է բոլշեւիկը, եւ դիմազուրկ՝ հոգեպէս:

Ցեղակրօնը մարդկութեան ներկայանում է ցեղադրոշմ ճակատով:

ժԶ. Պարտուողականութիւն, կրաւորական տառապանք, սարսափի հոգեբանութիւն, լալկանութիւն, մտքի անիշխանականութիւն, կրօնական անդեմականութիւն, դասակարգային եւ յարանուանական եսականութիւն - այդ ամենից խորշելով խորշում է ցեղակրօնը:

ժԷ. Ցեղակրօն եմ, ասել է՝ պարտիմ, կամիմ, կարող եմ գերազանցել, եւ պէ՛տք է գերազանցեմ ցեղիս թշնամիներին - նախ թուրքին:

ժԸ. Ուժապաշտ՝ տկարութիւն ու նահանջ չի ճանաչում ցեղակրօնը: Նրա մօտ կենդանի է ծարաւը՝ ոյժի, քաղցրութիւնը՝ զօհաբերութեան, եւ ճիզը՝ ցեղի ոյժերի կենդրոնացման:

Արտաշիսեան իր նախնիքների մեծութեան հետամուտ՝ նա պատկառում է իր ցեղէն, եւ աշխատում ամէնուրեք արժանաւորապէս ներկայացնել դա:

ժԹ. Նրա համար նուիրական է հայոց նորագոյն քաղաքական գոյառութեան օրը - Մայիս 28-ը - եւ այն խորհրդանշող սրբազան Եռագոյնը, որ է՝ սրբութիւն, քաղաքական դաստ եւ վախճանաբանութիւն, միաժամանակ:

Ի. Չայ մարդու հետ ցեղակրօնը խօսում է հայերէն, որովհետեւ գիտակցում է, թէ լեզուի մահը արագացնում է ժողովուրդների հոգեւոր մահը:

ԻԱ. Ինքնամսխումի մէջ ազատ չէ՛ ցեղակրօնը:

Քաջառողջ լինելու իրաւունք եւ պարտականութիւն ունի նա, որի ձեռքին է գալոց սերունդների ճակատագիրը:

ԻԲ. Նրա համար նախասիրելի են այն գիտութիւնները, արուեստներն ու արհեստները, որոնք կարելի է ծառայեցնել իր ցեղի հզօրութեան եւ յաղթանակին: Ցեղակրօնը՝ մարտիկ է կամ պատրաստուում է դառնալ այդպիսին:

ԻԳ. Անձնական կամքի մշակութեամբ՝ ցեղակրօնը սատարում է հայ ոգու հսկայացումին:

Ցեղի կամքի աստուածացումը - ահա՛ թէ ինչի է ձգտում նա:

Այդ անմեռ կամքին ահա՛, որ չմեռաւ դաժան դարերի հարուածների տակ, եւ չթողեց որ հայութեան մէջ Մամիկոնեանների ռազմաշունչ ոգին մեռնի, ցեղակրօնն ասուն է վճռաբար՝ այո՛ եւ ամէն:

Կազմակերպությանն անդամակցում էին Յեղակրոնության դավանանքը (հավատամքը) ընդունող երկսեռ հայորդիներ: Կազմակերպության միավորը Ուխտն էր, որն ուներ առնվազն յոթ անդամ: Յեղակրոն Ուխտերի ղեկավար վերին մարմինը Կենտրոնական վարչությունն էր, որն ընտրվում էր Պատգամավորական ժողովի կողմից. վերջինս գումարվում էր տարին մեկ անգամ: Կենտրոնական վարչության նիստերին մասնակցում էր Յ.Յ.Դ. ԿԿ-ի որեւէ անդամ՝ մեկ ծայնի իրավունքով:

Ուխտերը կազմակերպում էին ընկերական հավաքույթներ, Հայոց պատմության նյութի վրա՝ ցեղային ինքնաճանաչմանը նպաստող ասուլիսներ, ինչպես նաեւ՝ մարզանք, զբոսանք եւ այլն: Ուխտերի ժողովներին կամ հավաքույթներին հայերենը պարտադիր էր:

Ուխտերի ներսում առկա էր խիստ կարգապահություն:

Ուխտակիցների միջեւ գործում էր *«Բոլորը մեկի եւ մեկը բոլորի համար»* սկզբունքը:

Յեղակրոն Ուխտերը ներդաշնակ հարաբերություններ էին պաշտպանում Հայկական Կարմիր Խաչի, Յ.Յ.Դ. Ուսանողական միության եւ նման այլ հաստատությունների հետ, որոնք համակրում էին Յեղակրոն շարժմանը:

Ուխտերի նշանաբանն էր. **«Հայաստանը՝ հայերին»:**

Կազմակերպության պաշտոնական տոներն էին՝ *Յեղակրոնության օրը*՝ հունվարի 14-ը (11), *Դրոշակի օրը*՝ օգոստոսի 10-ը:

Յեղակրոնները պարտավոր էին նաեւ մասնակցել՝ Հայոց սգատոնին՝ ապրիլի 24-ին, Հայաստանի անկախության օրվան՝ մայիսի 28-ին, Դաշնակցության օրվան՝ հոկտեմբերին (12):

Ուխտերի խորհրդանշանն առյուծն էր:

Յեղակրոն Ուխտերի առաջին Պատգամավորական ժողովում *«Հառաջ, նահատակ»* հայտնի քայլերգը (խոսք՝ Գ. Կառավարենցի, երաժշտություն՝ Բ. Կանաչյանի) ժամանակավոր ընդունվեց՝ իբրեւ կազմակերպության քայլերգ, իսկ *«Հայրենիք»* անգլերեն շաբաթաթերթը՝ իբրեւ ցեղակրոնների օրգան:

«Հայրենիք» շաբաթաթերթը (*«Hairenik Weekly»*) հրատարակվում էր 1934թ.-ի մարտից, նպատակ ունենալով ամերիկահայ նոր սերնդին գոնե անգլերեն լեզվով ծանոթացնել իր ազգի պատմությանը, մշակույթին, զերծ պահել նրան օտարացումից: «Անոր օգնությամբ էր, որ Գարեգին Նժդեհը, որ անգլերեն բնավ չէր գիտեր, իր խանդավառությամբ եւ մագնիսական շունչով կրցավ ազդել մեր նոր սերունդի վրա եւ մեկ ընդհանուր կազմակերպության դրոշի տակ հավաքել հոս ու հոն գոյություն ունեցող

«Հայորդիներու» խումբերը, ինչպես եւ՝ նորեր կազմել: Առանց «Հայրենիք Ուիքլի» հոգեբանորեն հող պատրաստելուն, անկարելի պիտի լիներ, հարկավ, մեր նոր սերունդի ընդհանուր կուռ կազմակերպությունը... Այլապես անգլերեն չխոսող Գ. Նժդեհը իր տպավորիչ հռետորությամբ եւ գեղեցիկ հայերենով չպիտի կրնար երբեք խանդավառություն ստեղծել մեր նոր սերունդին մեջ», - գրում է Ռ. Դարբինյանը (13)՝ մի փոքր գերազնահատելով այդ շաբաթաթերթի դերը:

ԱՄՆ-ում Ցեղակրոն շարժման կենտրոնը Բոստոնն էր: Ցեղակրոն Ուխտերը գործում էին նաեւ Չիկագոյում, Դիտրոյտում, Ֆրեզնոյում եւ Ամերիկայի հայաշատ այլ վայրերում: Դրանք մասնաճյուղեր ունեին Բուլդարիայում (Սոֆիա, Պլովդիվ, Վառնա, Բուրգաս եւ այլն), Յունաստանում, Ֆրանսիայում, Ռումինիայում եւ այլուր:

Իսկ ինչու՞ Նժդեհը Ցեղակրոն կազմակերպությունը կոչեց ուխտ եւ ոչ, ասենք, խումբ: Դիմենք իրեն. «Մեր ժողովրդի բոլոր մեծագործությունները արդյունք են իր որոշ զավակների ուխտվածության: Վաղը քաջաբար կռվելու պատրաստ զինվորներ կունենա միայն նա, ով այսօր ուխտ ունի. այս հասկացողությամբ ժամանակին ես ծնունդ տվի «Դավիթբեկյան ուխտ»-երին, որոնք լիովի արդարացրին իրենց անունը վտանգի ու պարտականության ճակատի վրա: Մինչև այժմ հոգեբանական հաշիվներով «ուխտ» անվանեցի նաեւ Ամերիկայի մեր ցեղակրոն միավորները... Չկայ ավելի անպիտան իմացական էակ, քան ուխտագուրկ հայ մարդը: Անուխտ հայ, ասել է՝ անոգի, իսկ անոգի հայ, ասել է՝ աննվեր, անարի, անգոր» (14):

1934 թվականի աշնանը Նժդեհը ԱՄՆ-ից վերադարձավ Բուլղարիա, նպատակ ունենալով ընդլայնել Ցեղակրոն շարժումը եւ այն դարձնել համահայկական, համագաղութային: Նա գտնում էր, որ հայրենատիրական այդ շարժման մեջ «վերանորոգվելով միայն պիտի միանան հայության բոլոր հատվածները» (15): Այս առիթով, Բուլղարիայի Ցեղակրոն կազմակերպության գործուն անդամներից Օնիկ Ջարմունին 1936թ.-ին գրում էր, թե «պետք է ստեղծել ընդհանուր մի կենտրոն եւ հայ պատանեկությունն ու երիտասարդությունը դաստիարակել ու ղեկավարել համացեղային սկզբունքներով ու ոգիով», եւ ապա՝ եզրակացնում. «Մեզի կթվի, թե պատմությունը այդ դերը վերապահած է Ցեղակրոնության: Չկա՞ ավելի ընդհանուր արժեք եւ գաղափար, քան ցեղը: Չունինք ավելի կենսունակ մի կազմակերպություն, քան Ցեղակրոն ուխտերը: Կմնա, որ ցեղակրոնությունը իր մեջ ձուլե մշակութային ու մարզական բոլոր միությունները եւ դառնա հայ երիտասարդության համահայկական շարժումը» (16):

Հետաքրքիր են նաեւ Ջարմունու դատողությունները Ցեղակրոնություն-Դաշնակցություն հարաբերությունների խնդրի վերաբերյալ, որն այդ տարիներին բավական կնճռոտ էր. «Ինչ որ էլ ասվի ու գրվի, որքան

էլ ժանգոտ սլաքներ ուղղվին նոր շարժումի հասցեին, սա արեւի պես պայծառ ճշմարտություն է, որ ցեղակրոնությունը ո՛չ միայն հայության եւ Հայաստանի դատին, այլ նաեւ զանոնք հետապնդող մեր կուսակցության համար բացարձակ անհրաժեշտություն է: Ծշմարիտ դաշնակցականությունը սկիզբեն իսկ եղած է եւ մինչեւ հավիտյան պիտի մնա հայ ժողովուրդի ցեղային ուխտը: Ուրիշ կարգի սովետություններ ո՛չ հայոց պատմությունը կրնա հանդուրժել, ո՛չ ալ դաշնակցական ուխտի նահատակներու սրբազան հիշատակը» (17):

Սակայն, Նժդեհի հարաբերությունները Զ.Յ.Դ. ղեկավարության հետ սրվեցին այն աստիճան, որ 1937թ.-ին նա խզեց իր կապերը կուսակցության հետ, ինչը զգալիորեն անդրադարձավ նաեւ Ցեղակրոն շարժման հետագա ընթացքի վրա:

Դեռ 1934թ.-ին Նիկոլ Աղբալյանը Բեյրութից գրում էր ԱՄՆ-ում գտնվող Նժդեհին. «Ցեղակրոնության շարժումը, որ այդպես հաջողությամբ կծավալի թո խոսքի հմայքով, պիտի կարողանա՞ տեսել, երբ դուն թողուս Ամերիկան: Մարգարեն աշակերտներ ունի՞, որ պահեն ոգին եւ ուրեմն գործը» (18): Ցավոք, Աղբալյանի մտավախությունը արդարացավ, եւ Ցեղակրոն շարժումը ԱՄՆ-ում Նժդեհի Զ.Յ.Դ-ից հեռացումով, սկսեց տեղատվություն ապրել: Իսկ 1941թ. հուլիսին, Չիկագոյում գումարված ամերիկահայ Ցեղակրոն Ուխտերի 8-րդ Պատգամավորական ժողովը որոշեց կազմակերպությունը վերանվանել «Ամերիկայի Հայ երիտասարդաց դաշնակցություն»: Վերանվանումը բացատրվում էր նրանով, որ իբր ցեղակրոնների հակառակորդները ամերիկյան շրջանակներում տարածում էին, թե նրանք նացիստական ցեղապաշտության դավանակիցներ ու գործակիցներ են եւ, միաժամանակ, դժվար էր օտարներին բացատրել «ցեղակրոն» բառի նշանակությունը:

Այս անվանափոխությունը վերաբերում էր միայն ամերիկահայ ցեղակրոններին, իսկ այն վայրերում, ուր Նժդեհի ազդեցությունը մեծ էր (հատկապես Բուլղարիայում, որտեղի կառույցն ամենաուժեղն էր), Ցեղակրոն կազմակերպությունները, այդ անունով՝ գործեցին մինչեւ Նժդեհի ձերբակալությունը՝ 1944թ.-ը:

Բ) ՑԵՂԱԿՐՈՆՈՒԹՅՈՒՆ

**«Ես կարդացի ցեղիս թողած
աստվածային հետքերը երկրագնդի
վրա, տեսա, համբուրեցի, պաշտեցի
- ես դարձա ցեղակրոն»:**

Ցեղակրոն շարժման գաղափարաբանությունը Ցեղակրոնությունն է:

Անշուշտ, Ցեղակրոնությունը գաղափարական դատարկությամբ վրա չէր ստեղծվում: Դրան նախորդել էին Ալիշանի, Րաֆֆու, Պատկանյանի, Վարուժանի, Ահարոնյանի եւ այլոց ցեղաշունչ գաղափարները: Սակայն նրանք տվել են գաղափարներ, բայց ոչ գաղափարախոսություն: Նժդեհին էր վիճակված, խտացնելով ու ամփոփելով իր մեջ մինչ այդ եղած Հայ ցեղային միտքը, համակարգելով ու ամբողջացնելով այն, հիմք դնել հայկականորեն հիմնավորված Հայի էության եւ բարոյականի վրա կառուցված մի ուսմունքի, որը կոչեց Ցեղակրոնություն: Ցեղակրոնության գաղափարները ծնունդ չառան գաղթաշխարհում, այլ՝ բերվեցին Հայրենիքից, որի լեռներում կյանքի կոչվել ու հաջող քննություն էին բռնել դրանք 1919-21թթ.-ին Դավիթբեկյան Ուխտի ձեռով: «Համձին մեր Դավիթբեկյան ցեղապահ ուխտերի՝ 1920-ին գործեց ու հաղթանակեց ցեղակրոնությունը». գրում է Նժդեհը (19):

Նժդեհն իր ուսմունքը խարսխեց այն աստվածային ուժ-էության վրա, որ կոչվում է «Հայ ցեղ»: Եվ Ցեղակրոնությունը, առաջին հերթին, այդ ուժ-էությունից սերված լինելու, ասել է՝ Հայ ծնված լինելու գիտակցումն ու հպարտությունն է, այդ ծնունդին անմնացորդ նվիրվելու եւ ցմահ հավատարիմ մնալու ուխտը:

Նժդեհի համար՝ «ցեղ» հասկացության մարդաբանության տված սահմանումներից «եւ ո՛չ մեկն է ընդունելի»: Առհասարակ, ըստ նրա, «դժվար է դա սահմանել գիտական լեզվով. այստեղ միայն հարաբերական գիտականության մասին խոսք կարող է լինել»: Նժդեհին «բավական չեն հին եզրերը (տերմինները)», քանզի «ներանցով չի կարելի սպառել ցեղի ողջ տարողությունը»: Ըստ նրա ընդհանրացումների՝ «ցեղն ավելի՛ հոգի է, քան կավ (իմա՛ նյութ,- Մ. Լ.)» (20):

Այն նախաստեղծ է եւ գոյություն ունի արարչագործության սկզբից. «Ցեղը նախագոյ է Աստծո նման» (21): «Նա ժամանակների վկան է, հավիտենական հայը, Աստծո գործակիցը» (22):

Ցեղը Ոգու եւ Արյան միություն է, հոգեկան խառնվածք ու կենսաբանական կազմվածք, միաժամանակ. այն անկրկնելի հոգեկանն ու ան-

խառն մարմնականը, որ մարդկային տեսակը (իմա՝ էթնոսը) դարձնում է ինքնատիպ եւ, որով տեսակները տարբերվում են իրարից (23): Այս ինքնատիպության պահպանման ու հավիտենականացման ճիգն է Ցեղակրոնությունը - հայրեն ապրելու եւ հարատելելու տենչ, մղում:

Ցեղակրոնության հիմքում ընկած են երկու հիմնարար սկզբունքներ՝

ա) մեր դժբախտությունների համար մեղավոր ենք մախ եւ առաջ մենք,

բ) մեզ պետք եղած ուժը փնտրենք մեր մեջ:

Ցեղակրոն ուսմունքը կառուցված է հետեւյալ տրամաբանական հաջորդականությամբ. **«Ես ճանաչում եմ իմ ցեղը, ես հավատում եմ իմ ցեղին, ես պաշտում եմ իմ ցեղը, ես ցեղակրոն եմ»** (24):

Յուրաքանչյուր աշխարհայացքային ձեւ, լինի դա դիցաբանություն, կրոն, թե փիլիսոփայություն, սկսվում է ճանաչողությունից: Ցեղակրոնությունը սկսվում է Ցեղի ճանաչումով՝ ճանաչումը Ցեղի պատմության, մշակույթի, կենցաղի, ճանաչումը նրա արժեքների ու արժանիքների, նրա ներկայի ու ձգտումների, ճանաչումը համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ Հայ ցեղի բերած պատկառելի ավանդի:

- Ցույց տվե՛ք ժողովրդին իր ցեղի արեւ-դեմքը, որ մա ինքնատեսությամբ բարձրացնե իր խոնարհ ճակատը,- ասում է Նժդեհը՝ համոզված, որ իր արժեքների ու առաքինությունների ճանաչումով է ժողովուրդն ընդունակ հոգեփոխումի եւ որ դրանում է մտավորականության, գրականության, մա եւ, հեղափոխական շարժումների դերը (25):

Ցեղաճանաչողությունը, մա եւ, մեր ցեղային թերությունների ճանաչումն է, եւ Ցեղակրոնությունը դրանց սրբագրման՝ ցեղային վերաշինության լուրջ փորձ է:

Եվ պատահական չէ, որ Նժդեհը Ցեղակրոնության սուրբ գիրք է համարում **«Հայոց Պատմությունը - Ցեղի կյանքի գիրքը»**, որը ցեղաճանաչումի, իմա՝ ինքնաճանաչումի գլխավոր աղբյուրն է:

Ցեղակրոնությունը անհատի ինքնաճանաչումը բխեցնում է ցեղաճանաչումից, քանզի «ճանաչի՛ր ինքդ քեզ» կնշանակի՝ ճանաչի՛ր մախ քեզ ծնող հավաքականությունը, այսինքն՝ Ցեղդ, որի ընդհանրական հատկանիշները պայմանավորում են քո անհատական կերտվածքը:

Ճանաչի՛ր Ցեղդ. սա Ցեղակրոնության պատգամն է հայ նոր սերնդին:

Ցեղի ճանաչումից է բխում *ցեղահավատությունը* - հավատը մեր ցեղի ուժի, հանճարի, նրա կամքի ու կարողությունների, նրա ապագայի ու հավիտենականի նկատմամբ:

Հավատալ Ցեղին, կնշանակի՝ ունկնդիր լինել նրա ձայնին, հաղորդակցվել նրա հետ, լինել *ցեղահաղորդ*: Դա ասել է՝ հաղորդակից լինել Ցեղի ուժին ու հանճարին, նրա ցավին ու հրճվանքին, դժբախտու-

թյուններին ու մեծագործություններին: Վտանգի պահին Ցեղի ձայնը, մոն-
չոցը լսելու ու դրան հետեւելու կամքն է ցեղահաղորդությունը:

Ցեղահաղորդությամբ թելադրված՝ Ցեղակրոնությունն անհատից
պահանջում է անխախտ միություն իր Ցեղի հետ՝ վերջինիս ճանաչելով
որպես գերագույն ծնող: Այս առումով, նա ընտանիքը դիտում է որպես
միջոց՝ Ցեղի հզորացման համար եւ գտնում, թե ընտանիքի զավակներն
ավելի պատկանում են Ցեղին՝ գերագույն ծնողին, քան անմիջական ծնող-
ներին:

Հաղորդակից լինել Ցեղին, կնշանակի՝ նրանով որոշել քո անհա-
տական երջանկությունն ու ազատությունը:

Ցեղակրոնությունը Ցեղի հավաքական բախտավորությամբ է
պայմանավորում անհատի բաղձալի երջանկությունը, որ է՝ *«տեսնել թե
ինչպե՛ս աճում է իր ժողովրդի գորությունը եւ արդարորեն ընդարձակվում
է Հայաստանը»* (26):

Ըստ Ցեղակրոնության, անհատի ազատության եւ նրա՝ որպես
անհատականության ինքնադրսեւորումի մեծագույն չափը, «ամենաբար-
ձր արարքը»՝ հնազանդվելն է Ցեղին: Այլ խոսքով, անհատն ազատ է այն-
քանով, որքանով չի հակադրվում Ցեղի շահերին եւ չի վնասում նրա բա-
րոյականը, եւ նրա ինքնադրսեւորումը պետք չէ վերածվի ցեղամերժ եսա-
կանության:

Որպես Ցեղի ապագայի նկատմամբ հավատ սերմանող բարոյա-
խոսություն, Ցեղակրոնությունը չի քարոզում անզոր ճակատագրապաշ-
տություն, այլ պարտավորեցնում է՝ պայքարով կերտել այն մեծ ճակատա-
գիրը, որին արժանի է Ցեղը:

Ցեղակրոնության էական մասն է կազմում *ցեղապաշտությունը* -
պաշտամունքը Ցեղի որակների, արժեքների ու սրբությունների:

Հայրենապաշտություն

Դա նվիրական պաշտամունքն է այն հողի, որի վրա բնականորեն
առաջացել է Հայ ցեղը, որի վրա նա կերտել է իր պատմությունը եւ ստեղ-
ծել իր մշակույթը, որում ամփոփված են իր զավակների աճյունները եւ
որի սիրո ու ազատության համար զոհաբերվել են մեր մեծ մեռելները:

Արյան պաշտամունքը

Ցեղակրոնության մեջ Ցեղի արյունը աստվածություն է, քանզի
սրանով է նաեւ պայմանավորված Ցեղի հոգեմարմնական կերտվածքը:
Ցեղակրոնությունը քարոզում է պաշտամունք Ցեղի արյան նկատմամբ,
որի անարատության մեջ է տեսնում մեր ցեղի ապագան: Այլ խոսքով,
Ցեղակրոնությունը մերժում է խառնացեղ ամուսնությունները:

Լեզվի պաշտամունքը

Լեզվի հարցում Ցեղակրոնությունն անզիջում է. նա Հայից պահանջում է՝ հայ մարդու հետ խոսել հայերեն, հիշեցնելով, թե լեզվի մահը արագացնում է ժողովուրդների հոգեւոր մահը: Այդ մտահոգությամբ՝ նա պահանջում է պաշտամունք դեպի մայրենի լեզուն, որի մաքրությամբ եւ իմաստավորմամբ (27) է պայմանավորված մեր ցեղի հոգեւոր ապագան:

Ձոհապաշտություն

Դա պաշտամունքն է մեր ցեղի սրբազան մեռելների, «որոնք առյուծացան իրենց արիության մեջ, աստվածացան իրենց հոյակապ նվիրումի մեջ, որոնք իրենց արյունը շռայլեցին մեր ցեղի գոյությունը եւ պատիվը հավիտենականացնելու համար» (28):

Նախնիապաշտություն

Ցեղակրոնությունը մեծագույն վատություն է համարում հոգեւոր խզումը հին ու նոր սերունդների միջեւ, որով խախտվում է Ցեղի երեկվա ու վաղվա օրգանական կապը: «Նորահաս սերունդը կտրվե՞ց անցնող կամ անցած գնացած սերունդներից՝ նա էապես կտրվում է մինչ այդ գոյություն ունեցող Ցեղի արժեքներից ու սրբություններից... Հին սերունդից կտրվողը դառնում է հոգեպես անհող եւ անուղի: Էականը հոգեհաղորդակցությունն է սերունդների միջեւ, որի շնորհիվ վերջինները փոխանցում են Ցեղի հավիտենական բոցը...» (29):

Հոգեհաղորդակցվել, ասել է՝ «պատմական հիշողությամբ վերապրել անցյալ սերունդների կյանքը՝ նրանց ճակատագրին կապելով մերը» (30):

Ցեղակրոնության մեջ հատկապես առկա է խորին ակնածանք դեպի Մամիկոնյան ռազմաշունչ ասպետները (31): «Ով այս կամ այն չափ ծանոթ է Հայոց պատմությանը, անմիջապես կհասկանա, որ Ցեղակրոն շարժումը, որպես ուխտ, նման է Մամիկոնեից ասպետների Ուխտին: Մամիկոնյանների պես, ցեղակրոնը դավանում է՝ ազգին անշահախնդիր նվիրվածություն եւ հանուն Հայրենիքի մահը քաջաբար ընդունելու վճարկանություն» (32):

Ուժապաշտություն

Ցեղակրոնությունը քարոզում է ուժի՝ պաշտամունք, քանզի աշխարհը ճանապարհ է տալիս ուժեղներին՝ հոգով, մտքով եւ բազկով ուժեղներին. հաղթում է ուժեղը եւ ո՛չ արդարը:

- Ավելի՛, էլ ավելի զորություն,- նշանաբանում է Ցեղակրոնությունը (33), ձգտելով աշխարհ բերել զորության մարդուն - վահագնապատին՝ ուժապաշտ եւ արիապաշտ, որի մոտ մշտակա է ծարավը ուժի, արիության, ճիզը՝ կատարելագործումի եւ կամքը՝ զոհաբերության:

Առաջնորդապաշտություն

Ցեղակրոնության մեջ պաշտամունքի է ենթակա նաեւ Ցեղի ճշմարիտ առաջնորդը, որի աջն է գծում ճակատագիրն ազգերի, որին են պարտական ազգերն իրենց վերելքներն ու անկումները: Եվ Ցեղակրոնությունը պահանջում է՝ հնազանդվելով Ցեղի կամքին՝ գիտենալ հնազանդվել նաեւ Ցեղի առաջնորդին, որ կրողն ու ուսուցիչն է ցեղային բարոյականի:

Ցեղակրոնությունը գերագույն սրբություն է ճանաչում Ցեղին եւ հռչակում. «Հայ կոչվելու արժանի չէ նա, ո՛վ մեր երկրագնդի վրա հայ անունից ավելի մի այլ բան է սիրում» (34):

- Եղի՛ր Հայ, նախ Հայ,- պատգամում է Նժդեհը,- որովհետեւ Հայն իր պատմության մեջ ավելի մարդ եղավ, քան Հայ մարդ, եւ, այդ իսկ պատճառով, նրա ողբերգությունը եղավ անօրինակ... (35)

Ցեղակրոնությունը չի՛ ընդունում միայն կույր բնազդի կամ զուտ տրամաբանության վրա հենված ցեղապաշտություն, ցեղասիրություն: Նա կողմնակիցը չէ նրանց, «որոնք ցեղը սիրում են իրենց զգացումի ուժով, բայց մտքի տկարությամբ, ինչպես եւ նրանց, որոնք սիրում են մտքի ուժով, բայց կամքի տկարությամբ»: Նա ջատագովն է նրանց, «որոնք ցեղը սիրում են իրենց անհատականության բովանդակ ուժով՝ մտքի, զգացումի եւ կամքի բովանդակ թափով» (36):

Ցեղի արժեքների ու առաքինությունների իմացությունից, դրանց նկատմամբ ակնածանքից, պաշտամունքից է ծնվում անհատի ցեղային (ազգային) հպարտությունը: «Բարոյապես սնանկ է անհատը, երբ նրան պակասում է ազգային հպարտանքի զգացումը - ծնունդ՝ ազգային ինքնաճանաչության, որ իր սնունդը առնում է մեր պաշտամունքից դեպի այն ամենը, ինչ որ գեղեցիկ է, վսեմ եւ հերոսական Հայրենի Պատմության մեջ» (37):

Հպարտանքի հետ կապված՝ Ցեղակրոնության մեջ կա մի էական խորհուրդ եւս. դա Ցեղի տիտանական ցավի, նրա դարավոր տառապանքի ու անոթանքի խորապես ապրումն է: Եվ Նժդեհը համոզված է, որ այդ ապրումից պիտ վերագաղթնի մեր նվաստացած հպարտությունը եւ ծնունդ առնի մեր նոր՝ հպարտության կրոնը: Եվ այնժամ աշխարհ կգա ցեղի ցավից ցնցված, «սեփական տառապանքի մեջ մկրտված» ՆՈՐ ՀԱՅԸ (իմա՝ ցեղակրոն Հայը)՝ «ցեղային բարոյականով մյուռոնված», որ կոչված է հաղթահարելու մեր տկարությունները եւ «վերականգնելու մեծությունը Հայ անունի» (38):

Ըստ այդմ, Ցեղակրոնությունը աշխարհի անիրավությունից վիրավորված, այդ աշխարհից զարնված ու անարգված Հայ հոգու ահեղ զայրույթն է: Դա պոռթկումն է ստրկության դարավոր քնից արթնացած Հայի, որի տառապանքից ու հալածանքից փոթորկվել է նրա խոցված հպարտությունը:

Անհմաստ պիտի համարել Ցեղի նկատմամբ հավատը, ցեղապաշտությունը, ցեղային հպարտությունը, եթե այդ ամենը վերացական են, դատարկախոսություն ու չեն դրսևորվում իրական կյանքում եւ անհատական վարքում: Ճանաչելով Ցեղի արժեքներն ու բարոյականը, անհրաժեշտ է նաեւ կրել դրանք, ապրել դրանցով՝ ապահովելով մտքի, խոսքի ու գործի ներդաշնակությունը: Իսկ ապրել Ցեղի ձգտումներով, նրա արժեքներով ու բարոյականով, դրանք կենսածեւ դարձնել մեզ համար, կնշանակի՝ կրել մեր մեջ Ցեղը, լինել *ցեղակիր-ցեղակրոն*:

Այստեղից էլ, մեր կարծիքով, Նժդեհի կողմից ցեղ եւ կրոն գոյականների միացումով՝ «ցեղ-ա-կրոն» բառի ընտրությունը (39): Ցեղակրոն լինել, ասել է՝ կրել քո մեջ Ցեղը (կրոն բառի արմատը «կրել»-ն է (40): հայերենում մենք ունենք նման կարգի այլ բառեր եւս՝ հոգեկրոն, խաչակրոն, մոլեկրոն, նյութակրոն, մաքրակրոն, խստակրոն, կուսակրոն), Ցեղի որակները, բարոյականը, կրել քո մեջ այն ամեն ցեղային-հայկականը, որն առկա է մեր պատմության ողջ ընթացքում: «Ցեղակրոն է նա, ո՛վ ապրում է ցեղորեն՝ ցեղի կյանքով եւ ցեղի համար» (41):

Պարզ է դառնում նաեւ, թե ինչո՞ւ է Նժդեհը «ազգասիրություն», «հայրենասիրություն» եւ նման կարգի այլ բառերի փոխարեն, նախընտրել «ցեղակրոնություն»-ը: Ցեղակրոնությունն ավելին է, քան ցեղապաշտությունը կամ հայրենապաշտությունը. այն վերջիններս ներառում է իր մեջ:

Նոր բառ, բայց հին էություն: Եվ, ըստ այդմ, Ցեղակրոնությունը, որպես Հայ ցեղի էության արտահայտություն, դրսևորում, նույնքան հին է, որքան ինքը՝ Հայ ցեղը:

ՆԵՐՑԵՂԱՅԻՆ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆԸ՝ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻԱՍՆՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱՎԱԿԱՆ

Ազգային միասնության միակ գրավականը, ըստ Ցեղակրոնության, *Ներցեղային բարոյականով* առաջնորդվելն է, երբ ազգի անդամները, երկրորդական համարելով կրոնական եւ քաղաքական իրենց անհատական համոզումները, միավորվում են Հայ լինելու հանգամանքով: Այդ եսամերժ բարոյականը յուրաքանչյուր հայից, որին անտարբեր չէ հայության ապագան, պահանջում է մեծագույն զոհողություն՝ հանուն Հայ ցեղի ու Հայաստանի գալիքի՝ զոհաբերել իր ԵՍ-ը: Եվ Ցեղակրոնությունը, որն ունի Ցեղն ամեն բանից վեր դասելու անխախտ սկզբունք, հայության տարանուն հատվածներին ու անհատ հայորդիներին պատվիրում է՝ առաջին հերթին լինել Հայ. մնա՛լ հպատակն ու մարտիկը Ցեղի, անկախ կուսակցական կամ կրոնական համոզումներից, ընկերային դիրքից եւ աշխարհում գտնվելու վայրից:

Այդպիսով, Ցեղակրոնությունը ձգտում է ապահովել մեր ներքին համերաշխությունը եւ հաշտեցնել հայության տարբեր շերտերը, քանզի «առանց գերագույն հաշտարարի, որպիսին է Ցեղը, գերեզմանի հողը միայն կարող է հաշտություն պարտադրել օրվա ոգեսպառ հայությանը» (42): Եվ Նժդեհը հավատացած է, որ Ցեղակրոնության շնչով կարող է ծնվել ներցեղային բարոյականով առաջնորդվող այն մի հատիկ սերունդը, որն անհրաժեշտ է Ցեղի վաղվա առաջնորդին՝ ապահովելու համար հայ ժողովրդի տեղն արեւի տակ:

Որպես վերկուսակցական ուսմունք, որը հետամուտ է քաղաքական միադավանության, Ցեղակրոնությունն անհաշտ է կուսակցամոլության հետ: Ապրելով մի ժամանակաշրջանում, երբ կուսակցականացվում էր ամեն մի ազգային սրբություն, Նժդեհը, վեր կանգնած եսակենտրոն կուսակցականությունից, վստահորեն ավետում էր. «Չկան կուսակցական նահատակներ ու հերոսներ, կան ու կմնան ազգային մարտիրոսագրությունը եւ հերոսականը» (43):

ՑԵՂԱԿՐՈՆՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՀԱՅՐԵՆԱՏԻՐԱԿԱՆ ՈԳՈՐՈՒՄ ԵՎ ՎՐԻԺԱԿՆԵՐԻ ԴԱՐԲԵՆՑ

«Լոզա՞նը - ո՛չ, երբեք» կարգախոսը զարդարում էր Ցեղակրոն Ուխտերի առաջին Ծրագիր-Կանոնագրի տիտղոսաթերթը: Ցեղակրոնների համար՝ Հայկական հարցը չէր վերջանում Լոզանի թուրքանպաստ պայմանագրով, եւ նրանք շարունակում էին մնալ Թուրքիայի պարտատերերը:

- Մի ժողովրդի հայրենի հողը չի՛ կարող ուրիշի մնայուն Հայրենիքը դառնալ... Մնայուն Արդարության Օրենքի ուժով՝ բռնագրավված երկրամասերը միշտ էլ, վաղ թե ուշ, անցնում են իրենց պատմական տերերի ձեռքը՝ պայմանով, որ այդ վերջինի մեջ ժամանակը տկարացրած չլինի սերը, կարոտն ու պաշտամունքը դեպի Հայրենի Երկիրը,- ասում է Նժդեհը (44), համոզված լինելով, որ Հայկական հողերի վերանվաճումը հնարավոր է միայն սեփական արյամբ, քանզի միայն հայ զինվորի արիությամբ ու հայրենապաշտությամբ գծված Հայաստանի սահմանները կարող են լինել կայուն եւ իրական:

Ցեղակրոնությունը, այդպիսով, հայրենատեր դառնալու կամք է. դա տարագիր հայի, մեծահարուստ թե օրավարձով աշխատող բանվոր, դեպի Երկիր դարձի սրբազան ուխտն է:

Այն նաեւ վրեժխնդրության պարտավորություն է, թուրքին չներելու պատգամ եւ, ըստ այդմ, վրիժակների դարբնոց, ուր «ամեն մի հայ գոհի փոխարեն աշխարհ կգան երկու նոր վրիժակներ» (45):

Թուրքից վրեժխնդիր չլինել՝ նշանակում է ներել. իսկ «նրան մի

հանցանք ներել, ասել է՝ երկու նորերը արտոնել» (46): Ցեղակրոնությունը պահանջում է՝ աններում վրեժ թուրքից, անողոք դատաստան այդ արմապարտ ցեղի նկատմամբ, որ սպանիչը հանդիսացավ հայության կեսի: Այդ թշնամանքն այլևս պատմական չէ, այլ՝ կենսաբանական:

ՑԵՂԱԿՐՈՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՕՏԱՐ ՑԵՂԱՊԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հաճախ, միամիտ կամ միտումնավոր կերպով, Ցեղակրոնությունը որակվում է որպես փոխառյալ ֆաշիզմ կամ նացիզմ:

Երբ 1933 թ.-ին, Յ.Յ.Դ. Ընդհանուր ժողովում Նժդեհին հարցրին՝ արդյոք իր քարոզածը ֆաշիզմ է, թե՞ հիտլերիզմ, նա պատասխանեց. «Իմ քարոզածը այդ վարդապետություններից ո՛չ մեկն է. ես կփափաքեմ ի հայտ բերել մեր պատմական հին հերոսությունները եւ հայ մշակույթի ծալքերը, որոնք փոշիներու տակ մնացած են» (47):

Ֆաշիզմը ազգայնականության, ցեղապաշտության իտալական դրսեւորումն է, նացիզմը՝ գերմանական: «Գերագանցորեն հայկական է ցեղակրոնության գաղափարը: Այդ շարժումը կաղապարված է մեր ցեղի էության վրա: Դեռ խոսք չկար ֆաշիզմի եւ հիտլերականության մասին, երբ ցեղակրոնության գաղափարը 1919-ին ոտքի էր հանել մեր Դավիթ-բեկյան Ուխտերը Սյունյաց աշխարհում...» (48): Երբ Նժդեհի ուխտյալները արշավների ժամանակ սեւ պատանքներ էին կրում («պատանակրաց» արշավանք) եւ ցեղային առյուծացման ու հպարտության դասեր առնում իրենց սպարապետից, Մուսուլիմին դեռ նոր էր նախաձեռնում «Սեւ շապիկավորների» իր շարժումը:

Նժդեհի ուսմունքի եւ հիտլերականության ընդհանրությունը հիմնականում միայն նրանումն է, որ երկու դեպքում էլ, իբրեւ գերակա արժեք, հռչակված է տեսակը (ցեղը), ինչը բնորոշ է ցանկացած ազգայնական կամ ցեղապաշտական ուսմունքի: Սակայն, էականը դրանց միջեւ առկա սկզբունքային տարբերություններն են, որոնցից կթվարկենք մի քանիսը:

Հիտլերը Արիական ցեղը (որի բնորոշումը նրա մոտ անստույգ է) հռչակում է միակ մշակութաստեղծ ռասա, իսկ մնացած ազգերին՝ իբրեւ ստորադաս տեսակներ: Նժդեհը գերծ է ընտրյալության կամ բացառիկության քարոզներից:

Հիտլերը, այսպես կոչված «կենսական տարածքների» անհրաժեշտությամբ, փորձում է հիմնավորել ծավալապաշտությունը, որը, անբնականորեն, դուրս է գալիս նաեւ հայրենիքի սահմաններից: Նժդեհը խնդիր է դնում մեր բուն հայրենիքի՝ Հայկական Բարձրավանդակի վերատիրումը:

Հիտլերը հրեաներին դիտում է իբրև մարդկության չարիք, մշակութակործան տեսակ, եւ հակահրեականությունը նրա ուսմունքի մեջ գրավում է առանցքային տեղ: Նժդեհի մոտ այն խստառ բացակայում է: Նա Ցեղի թշնամի է հռչակում թուրքին, քանզի վերջինս, հայության մի մասի ոչնչացմամբ, տիրել է մեր հայրենիքի մեծ մասին:

Թերեւս, այսքանն էլ բավարար է՝ նկատելու Ցեղակրոնության եւ նացիզմի ակնհայտ սկզբունքային տարբերությունները:

Համոզիչ չեն նաեւ Համաստեղի այն խոսքերը, թե «իր (իմա՛ Նժդեհի,- Մ. Լ.) ցեղային ըմբռնումն ու ներշնչումը առավելապես հրեա ժողովուրդեն կուգար» (49): Թեւ Նժդեհը հարգալից էր արտահայտվում Սիոնականության (ինչպես եւ այլ հայրենատիրական, ազգայնական շարժումների) մասին, սակայն միանշանակ պնդում ենք, որ նրա ներշնչման աղբյուրը Հայ ցեղն է՝ իր ողբերգականով ու հերոսականով:

«Ցեղակրոն շարժումը ո՛չ մի ընդհանուր բան չունի եւ չէր էլ կարող ունենալ օտար վարդապետությունների հետ, քանզի նա, նախ եւ առաջ, բարեփոխիչ շարժում-վերածնունդ է, որը հնարավոր է միայն սեփական, այլ ոչ փոխառնված արժեքներով» (50):

Չկա՛ հայկական ֆաշիզմ կամ նացիզմ, կա՛ իտալական ֆաշիզմ, գերմանական նացիզմ, հրեական սիոնիզմ, կա՛ հայկական Ցեղակրոնություն:

* * *

Հաճախ, միանգամայն անհիմն, պնդվում է, թե իբր Նժդեհի ուսմունքը ձեւավորվել է Ֆ.Նիցշեի գաղափարների ազդեցությամբ: Նժդեհի ուժապաշտ մտածումները, նրա խոսքի վճռակային ոճը, իրոք, որոշ մանրություններ ունեն Նիցշեի իմաստասիրության հետ, սակայն կան աշխարհընկալման եւ բարոյախոսության սկզբունքային տարբերություններ:

Օրինակ, Նիցշեի փիլիսոփայության առանցքը անհատ-գերմարդն է, որը հանդես է գալիս իբրև *նպատակ*: Նժդեհի ուսմունքի հիմքը Ցեղն է, եւ ցեղամարդը *միջոց* է Ցեղի համար: Նիցշեն հակաքրիստոնյա է, մերժում է որեւէ զիջում քրիստոնեությանը եւ չի ընդունում որեւէ բարեփոխում նրանում: Նժդեհը քրիստոնեամերժ չէ եւ խնդիր է դնում Հայ եկեղեցու վերագնահատման: Նիցշեն նաեւ Աստվածամերժ է, իսկ Նժդեհն ընդունում է Աստծո գոյությունը:

- Հրի՛ր ընկնողին,- ասում է Նիցշեն:

- Չարժե եւ չի՛ կարելի օգնել ընկածին, եթե նրան պակասում է ինքնօգնությամբ ոտքի կանգնելու կամքը,- ասում է Նժդեհը (51):

Կարծում ենք, ասվածը բավական է՝ զերծ մնալու անհիմն եզրակացություններից:

ՑԵՂԱԿՐՈՆՈՒԹՅՈՒՆԸ՝
ԱՌՈՂՋ ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Ազգայնականության երկու ձևերից՝ ազգայնական անհատապաշտություն եւ եսապաշտություն, ցեղակրոնը ողջունում է առաջինը, որն այլ բան չէ, եթե ոչ ազգ-անհատի արդար եւ արգասավոր ձգտումը՝ հավատարիմ մնալ իր ցեղի ոգուն, կատարելագործել իր պատմական տիպը եւ պաշտպանել իր հավաքական անձի ազատությունը: Ցեղակրոնի այդ ձգտումը լիուլի համապատասխանում է համամարդկային բարոյականի եւ առաջադիմության բարձր սկզբունքներին,- ասված է Ցեղակրոնության «Հավատամքում» (52):

Ցեղակրոնությունը յուրատեսակ զուգորդում, ներդաշնակում է ցեղայինի ու համամարդկայինի: Անկրկնելի ցեղայինը եւ օրինակելի մարդկայինը համադրաբար կազմում են Ցեղակրոնության հենքը:

Ցեղակրոնությունը չի՝ քարոզում թշնամանք դեպի մնացած ազգերը, բացառությամբ թուրքի, որին աներկբա հռչակում է Ցեղի թշնամի: Այն «բացառիկություն» ու «ընտրյալություն» շեփորող կույր ցեղամոլություն չէ, այլ՝ Ցեղի ինքնատիպությունը եւ անհատականությունը հաստատող առողջ ազգայնականություն:

Նժդեհը «առողջ ցեղապաշտության քարոզիչն էր» (53):

ՑԵՂԱԿՐՈՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿՐՈՆԸ

Ցեղակրոնությունը կրոն չէ: Այն գերազանցապես աշխարհիկ ուսմունք է, «*իսկ եթե կրոն է դա, ապա դա կրոնն է ցեղային հպարտության, ուժի եւ արիության...*» (54):

Նժդեհը հին հավատքին վերադառնալու կոչ չի անում (55), քանզի հասկանում է դրա միանությունն ու հնարավոր վտանգավոր հետեւանքները: Այնուհանդերձ, նա չի՝ թաքցնում իր համակրանքը դեպի Հայոց հին կրոնը եւ մեր հեթանոս անցյալը: Լսենք իրեն. «Այս կամ այն ցեղը մոտավոր ճշտությամբ դիմագծելու համար, նրան պիտի դիտել իր հոգու հայելիի՝ իր կրոնի մեջ... Իր մտա-բարոյական զարգացման չափով, ցեղն իր կրոնի մեջ դնում է իր հոգեբանական գծերը, իր աշխարհագացությունը, իր բնազանցական էությունը: Հայը լինելիական է,- հաստատում է հայոց հեթանոս կրոնը: Լինելիական է հայը - ահա՛, ակն ու աղբյուրը մեր մեծ Հույսի ու Չորույթի» (56):

Նա հիացնումըով է խոսում «նախաքրիստոնեական հայու անգերազանցելի մարդկայնության եւ բարձրորեն ասպետական ոգու մասին»: «Վահագնա-Անահտական Հայաստանում ես տեսնում եմ այնպիսի հոգե-

գծեր, առաքինություններ, որոնք պիտի բաղձալ մեր՝ որքան գոռոզ, այնքան հոգեպես աղքատ ու տմարդի դարաշրջանին» (57):

Նա տեսնում է նաև հեթանոս հայի հոգեւոր կերպարի համամարդկային արժեքը եւ գտնում, որ նրա «նարդկայնացուցիչ գաղափարներով պիտի թթմորել Արեւելքի հոգեւոր հացը» (58):

Նժդեհը հակաքրիստոնյա չէ, բայց նաև Քրիստոսի ուսմունքի մուլեռանդ պաշտպանը չէ. մեզ նույնիսկ համարում է «զոհը քրիստոնեական բարոյախոսության, որ շարունակում է մնալ որպես ներկ եւ շար, որպես քող եւ դիմակ ուժեղների հոգու համար» (59): Նա հարգում է Նազովրեցու անձը՝ իբրև գաղափարի հերոս, իբրև Աստվածամարդ, սակայն համարում է նրան ցնորապաշտ (ուտոպիստ - Մ. Լ.), իսկ նրա խոսքը՝ վսեմ, բայց թյուրըմբռնման, ավելի շուտ՝ տառացի ընկալման դեպքում՝ վտանգավոր:

Առհասարակ, հետաքրքիր են Քրիստոսի անձի՝ Նժդեհյան արժեւորումները. «Քրիստոսը սիրում էր, որովհետեւ ուժեղ էր, նա սիրում էր, որովհետեւ սիրելու եւ ներելու չափ հզոր էր... Նա զոհաբերեց, որովհետեւ գաղափարի հերոս էր: Միայն արին, քաջը, միայն հերոսը կարող է զոհաբերել» (60): Կամ՝ «Վերացնելով մահվան ու կյանքի միջեւ գոյություն ունեցող անջրպետը, Նազովրեցին ժխտեց մահը, որով եւ հանդիսացավ հավիտենական սերմնացանը ոգու հսկաների՝ սրբերի, մահատակների, հերոսների» (61):

Ուշագրավ է նաև քրիստոնյայի՝ Նժդեհյան ըմբռնումը. «Քրիստոնյան նա՛ չէ, ով քրիստոնեական վարդապետության տարերքը սխալ է հասկացել, ընկել նախապաշարումների ցանցի մեջ եւ տկարացել կորչելու աստիճան, այլ նա՛, ում մեջ մի քիչ քրիստոնություն կա - մի կայծ ամենահզոր Աստվածամարդու հոգուց» (62):

Նժդեհը ոչ թե հարց է դնում Հայ եկեղեցու վերացման, որը «սխալ է ըմբռնել քրիստոնեական սիրո խորհուրդը եւ դրա հետեւանքով՝ ամբողջ դարեր պատճառ դարձել մեր ժողովրդի անօրինակ ողբերգության», այլ՝ նրա ազգայնացման, գաղափարական վերագնահատման: Հայ եկեղեցին «վերագնահատումի պիտի ենթարկե քրիստոնեական սիրո իր սխալ ըմբռնումը», Քրիստոսի անձնական կյանքը դարձնի իրեն ուղեցույց, «սիրո եւ զոհաբերության ընդունակ արի ժողովրդի մասին պիտի խոսի, եթե ուզում է, որ քրիստոնեության հետքերը մնան Փոքր Ասիայում եւ Հայաստանում»: «Ինքնապաշտպանությունը հայ ժողովրդի - ահա՛ Հայ եկեղեցու նոր հավատամքը», - եզրակացնում է Նժդեհը (63):

Որպես ցեղապաշտ, Նժդեհը մեր հաղթանակի մեջ ապավեն է տեսնում նաև Ցեղի ուժակիր աստվածներին՝ Հայկին ու Վահագնին, որոնք «պիտի բարձրացնեն շանթընկեց մեր բազուկը եւ վարեն նրա հարվածները» (64):

Իբրև արիապաշտ եւ զորութեամտեմ, Նժդեհը էական դեր է հատկացնում Վահագնապաշտությանը. «Վահագնի հետ պիտի խոսենք

հիմա՝ Աստվածը հին արիական հայության: Մի նոր սուրբ գիրք պիտի դրվի մեր ժողովրդի ձեռքը՝ ավետարանը արիների», - գրում է Նժդեհը (65): «Հայ ժողովրդի հավաքական հոգու մեջ հրամայողաբար հարություն պիտի առնի պաշտամունքը մեր հին եւ հզոր Աստծու: Վահագնի համար տաճարներ պիտի բարձրանան... ամեն տեղ, ուր կապրի հայը՝ ամեն մի հոգու մեջ, քանզի արիությունն է եղել հավիտենական պարտականությունը այն ազգերի, որոնք չեն ուզում մեռնել: «Արիացիք, արիացրո՛ւ»: սա՛ պիտի լինի մեր օրվա նշանաբանը: Վահագն՝ Աստված, արիապաշտությունը նոր կրոն, հայ մարդն՝ արի՛, եթե չենք ուզում մեր տեղն արեւի տակ մի օր զիջել մեզնից արիներին» (66): Եվ հենց Վահագնի աջի վրա է ցեղակրոնը տալիս իր սրբազան երդումը, ուխտելով՝ «ապրել, գործել ու մեռնել որպէս ցեղամարդ» (67):

Սակայն Նժդեհը չի հակադրում Վահագնին եւ Քրիստոսին, կամ հայկականն ու քրիստոնեականը, այլ՝ դրանք խորքում տեսնում է համադրելի: «Սկզբից ի վեր հայությունն ու իր քրիստոնեությունը ծուլված են ի մի բնություն» (68): Եվ, միաժամանակ, նա հետաքրքիր բացահայտում է անում. «Ամեներեւի սխալ է կրոնական կրթով բացատրել հայու հավատարմությունը քրիստոնեության հանդէպ: Հայ հոգուն անծանոթ է ֆանատիզմը... Տիրապետող գիտակցությունը հայու մեջ վաղուց է ինչ ազգայինն է... Նա շատ վաղ հայացրեց քրիստոնեությունը: Հայկականությունն է հայու ճշմարիտ կրոնը» (69):

Այսպիսով, Ցեղակրոնությունը դավանանքը ստորադասում է ազգությանը, նշանաբանելով՝ «Ցեղը ամեն բանն վեր»: Այն պայքար չէ՛ քրիստոնեության կամ Հայ եկեղեցու դեմ եւ պահանջ չի՛ դնում կրոնափոխության, այլ՝ հիշեցնում է միայն, որ հին աստվածները վկաներն են մեր ծնունդի եւ մարմնավորողը՝ մեր ցեղային որակների: «Ցեղային ձգտումներու լավագույն մեկ արտահայտությունն է մեր հեթանոսական կրոնը, որ մեզի կներկայանա իբրեւ ցեղային արժեքներու խտացում մը». այսպէս է մեկնաբանում հին հավատքի նկատմամբ Ցեղակրոնության մոտեցումը Արմենակ Բարսեղյանը՝ իր «Ցեղակրոն շարժումը» գրքույկում (70):

* * *

Ցեղակրոնությունը նախնադարին վերադառնալու կոչ չէ՛, ինչի համար, հաճախ, անհիմն կերպով քննադատվել է: Նա ո՛չ թե նախնական նահապետական կյանքը, այլ՝ մեր խաթարված ցեղային ինքնատիպությունը վերականգնելու ձգտում է: Դա ո՛չ թե Հայկի մետ ու աղեղով, այլ՝ Հայկյան ոգով կռվելու պատգամ է: Միաժամանակ, նա չի՛ քարոզում անցյալից հրաժարում կամ ապագայի անգործ սպասում: Ցեղակրոնությունը հետադարձ հայացք է դեպի մեր արմատները, եւ, այդ արմատների հզոր

րութունից ներշնչված վստահ ու հաստատուն կեցվածք ապագայի նկատմամբ: «Ցեղակրոնություն, դա անցյալապաշտություն չէ՛, ո՛չ էլ՝ հոգեւոր պորտաբուծություն, ինչպես եւ՝ ո՛չ ծույլ հուսադրություն, ո՛չ էլ՝ մեղկ ապագայապաշտություն: Անցյալի պաշտամունքի եւ ապագայի մեծ հույսի ստեղծագործ կենակցությունն է դա, որ ժողովրդի հոգուն ամենաշքեղ հղացումներ է տալիս» (71):

ՑԵՂԱԿՐՈՆՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ ԵՐԱՇԽԻՔ

«Հաղթել՝ ասել է գերազանցել: Գերազանցելու ճիգ է Ցեղակրոնությունը» (72): Նա ուսուցանում է, թե Ցեղի արտաքին թշնամիներին գերազանցած լինելու համար, պետք է նախ գերազանցել իր նախորդ սերունդին:

«Իբրեւ օրենք՝ գերազանցիր նախորդներիդ - խիզախությամբ, նվիրումով, հայրենահոգությամբ», քանզի «ո՛վ չի գերազանցում իր նախորդներին, նա անարգում է նրանց անունը՝ մեղանչելով ոգու զարգացման օրենքի դեմ», - պատգամում է Նժդեհը (73): Դա ասել է՝ որպես հավատամք ընդունել, որ քո սերունդը ավելի մեծ պարտականություն ունի, քան ուներ անցնող սերունդը, եւ որ պարտականության մեջ քո բաժինը՝ առյուծի բաժինն է, ամենամեծը:

Եվ Նժդեհը վստահ է, թե Ցեղի թշնամիների հանդեպ «հայը միայն ցեղակրոնությամբ կարող է գերազանց հանդիսանալ, որովհետեւ... հրաշունչ ցեղայնությունն է նրա էության հիմնական կշռույթը» (74): Ասել է, թե հայը միայն Ցեղակրոնությամբ կարող է հաղթել:

ՑԵՂԱԿՐՈՆԸ (ՑԵՂԱՄԱՐԴԸ)

Ցեղակրոնությունը ձգտում է ստեղծել հոգեբանական այն մթնոլորտը, որի պայմաններում հնարավոր լինի Ցեղի առաքինությունների ու կարողությունների դրսևորումը: Այն «ճգնում է աշխարհ բերել ցեղամարդը՝ անբողջական հայ մարդը, որի մեջ եւ միջոցով պիտի արտահայտվեն ցեղի բովանդակ դրական ուժերն ու հատկությունները» (75):

Ցեղամարդ հայի գաղափարատիպն է ցեղակրոնը:

Ցեղակրոնը չի՝ սարսափում միջավայրի այլասերիչ ազդեցությունից, քանզի գիտե, որ այն անզոր կլինի ուժացնել, եթե մենք ապրում ենք ցեղորեն:

Նա ատում է վախկոտությունը: Պատահական չէ, որ Ցեղակրոն Ուխտերում խստիվ արգելված էր «մի՛ վախճար» խոսքը, քանզի ցեղակրոնի հասկացողությամբ «վախենալ մեկի համար՝ ասել է թշնամանել (անպատվել, անարգել,- Մ. Լ.) նրան» (76):

Պարտվողականությանը նա հակադրում է հաղթական ոգին, կրավորական տառապանքին՝ ներգործուն պայքարը, սարսափի հոգեբանությանը՝ մեռնելու կամքը, լավկանությանը՝ արհադավանությունը, մտքի անհշխանականությանը՝ ցեղային մտածումը, կրոնական անդենականությանը՝ երկրավոր հայրենապաշտությունը, դասակարգային եւ հարանվանական եսականությանը՝ ներցեղային բարոյականը:

Ցեղակրոնը թշնամի է ճանաչում թուրքին, բուլշեիկին ու սրանց հայադավ գործակալներին, որոնց վճռաբար հակադրում է իր զորութեանական ցեղապաշտությունը: Նա խորշում է բուլոր այն հոսանքներից, կրոններից ու վարդապետություններից, որոնք ժխտելով ազգերի անհրաժեշտությունը կամ եղծելով ցեղային անհատականությունը, վտանգում են նաեւ Հայ ցեղի գոյությունը:

Ցեղի եւ Հայրենիքի համար մեռնելու բացարձակ կամք ունի նա: Նրա համար սրբազան են Հայրենիքի անկախության գաղափարը եւ այն խորհրդանշող նվիրական եռագույնը, ու գիտե նաեւ, թե արյամբ եւ զոհաբերությամբ է նվաճվում Հայրենիքի իրական անկախությունը:

Իր փառահեղ նախնիների մեծությանը հետամուտ՝ նա պատկառում է իր Ցեղից եւ աշխատում ամենուրեք արժանավորապես ներկայացնել այն:

Ցեղակրոնը գիտակցում է, որ իր ձեռքին է գալիք սերունդների ճակատագիրը, այդ պատճառով ինքնավատնումի (ինքնամսխումի) մեջ նա ազատ չէ ու քաջառողջ լինելու իրավունք եւ պարտականություն ունի, առաջնորդվելով «*առողջ հոգին առողջ մարմնի մեջ*» սկզբունքով:

Իր ցեղակցի հետ ընտանիք կազմելու եւ սերունդ տալու պարտավորությունն ունի ցեղակրոնը, քանզի գիտե, որ սերնդատվությամբ է ապահովվում Ցեղի շարունակելիությունը:

Իր ցեղի հզորությանը եւ հաղթանակին նախանձախնդիր՝ «նա աշխատում է գիտության զինարանից առնել իր կռվի զենքերը», չմոռանալով հանդերձ, որ «մարդս ինքն է իր առաջին զենքը» (77): Նա գիտության, արվեստի կամ արհեստի ընդամենը մշակ չէ, այլ դրանք իր ցեղին ծառայեցնելու ձգտող անխոնջ մարտիկ:

«Քիչ է խոսում ցեղակրոնը, որովհետեւ գործնապաշտ է»... Դատարկախոս չէ՝ ու խոսում է միայն «ուսանելու եւ ուսուցանելու համար, իսկ ուսանում եւ ուսուցանում է՝ գործելու համար» (78): Նա լավատես է եւ խորապես հավատում է իր գործին:

Գիտակից այն ճշմարտությանը, թե ինքը մասնակի կողմն ու անձնավորումն է Հայ ոգու, հետեւապես՝ նաեւ իր կամքով է պայմանավորված Ցեղի ոգու կատարելագործումը, ցեղակրոնը ձգտում է անձնական կամքի մշակմամբ՝ սատարել Հայ ոգու հզորացմանը:

Ցեղակրոնը հնազանդ է Ցեղին, որին սիրում է իր կյանքից ավելի: Ցեղի կամքը - ահա՛ նրա գերագույն հրամայողը: Դա Ցեղի հաղթանակե-

լու ու հարատեւելու կամքն է, եւ ցեղակրոնը ձգտում է աստվածացնել այն, ասել է՝ դրա կատարումն իր համար դարձնել օրենք, պարտավորություն: Ու այդ անմեռ կամքին նա ասում է վճռաբար՝ այո՛ եւ եղիցի՛:

Ցեղակրոնը՝ քարոզիչ

- Նոր ուխտակից գտնել,- սա՛ է ցեղակրոնի քարոզչության հիմնական նպատակը, «մի գործ, որի մեջ ցեղակրոնը հոգնել չգիտե» (79):

Նրա քարոզչությունը առավելապես անձնական օրինակի քարոզչություն է: Համոզված իր դավանանքի փրկարար ճշմարտության մեջ, նա իր ցեղաշունչ, հոգեփոխիչ խոսքով ստիպում է խորհել: Խոսում է այնպես, «որ իր ձայնի մեջ ունկնդիրները իր ցեղի ձայնը լսեն..., որ իր լսարանը զգա, թե կա գերագույն հեղինակությունը՝ Ցեղը, որ խոսում է ցեղակրոնի շուրթերով» (80):

Քարոզչության կերպը առանձնահատուկ է, ինքնատիպ. «Կարճ ու կտրուկ նախադասություններ, պատգամի ձգտող շեշտադրություն եւ՝ որ գլխավորն է, ի խորոց սրտի բխած խոսքի հաղորդականություն, որոնք կգրավեն ունկնդիրին, կհուզեն անոր սիրտը եւ կխմորեն միտքը» (81):

ՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ - ՑԵՂԸ, ՏԱԿԱՆՔԸ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ

Նժդեհը հայությունը բաժանում է զգայա-գիտակցական երեք շերտերի՝ ազգային-ցեղային (Ցեղը), տատանվող կամ չկողմնորոշված (Ժողովուրդը), ամբոխացած, հակազգային (տականքը):

Արդի հայությունը գերազանցորեն հանդես է գալիս որպես հայ ժողովուրդ, այսինքն՝ հայկական որեւէ հատկանիշ ունեցող մարդկանց ժողովածու: Հայության շատ փոքր մասն է, որ իր զգայա-գիտակցական մակարդակով ու կենսածելով նկատվում է որպես Հայ ցեղ (ազգ): Հայության մի հատվածն էլ կազմում է տականքը:

Տականքը - Սա հայության ազգուրաց տարրն է, նրա աղբը, թերմացքը: Սա Ցեղի ներքին թշնամին է՝ լծված արտաքին թշնամու ռազմականքին. անդիմագիծ՝ որպես հայ եւ զգվելի՝ որպես մարդ. հայության հանդեպ ո՛չ մի պարտականություններ չճանաչող, բայց մշտապես իրավունքներից ճամարտակող:

Նա ազգային պատկանելություն չունի, եւ եթե խոսում էլ է հայերեն, ապա միայն այն պատճառով, որ հաղորդակցվելու այլ ձեւ դեռ չի գտել: Նյութակրոն՝ որի համար գերագույն արժեքը դրամն է: Հայրենիք չի՛ ճանաչում եւ առաջնորդվում է «որտեղ հաց, էնտեղ կա՛ց» սկզբունքով: Նրա համոզումով՝ Հայ ցեղը «ցեխ» է, մարդկային ստորադաս տեսակ: «Ցեղանենգ շեյթան», - այսպես խարանեց նրան Հայկ Ասատրյանը (82): Դա՛ հայության ազգորեն մեռած տարրն է, մեկընդմիշտ ամբոխացած:

Յեղը - Սա հայության ընտրանին է, սերուցքը, որի գերնպատակն է՝ իր տեսակի հավիտենականացումը Հայրենիքում: Նա՛ է իր մեջ կրում Հայկականությունը եւ այն փոխանցում սերունդներին: Յեղի համար՝ անփոխարինելի՛ է Հայրենիքը, նրա անկախությունը՝ թթվածնի պես անհրաժեշտ: Յեղն է մարտնչում ու նահատակվում՝ հայության պատիվը փրկելիս:

Ժողովուրդը հայության չկողմնորոշված, տատանվող տարրն է: Այն ամբոխամետ է, եթե ավելի տակաճի ձայնն է լսում, քան՝ Յեղի:

Ժողովուրդն ապրում է առօրեայով, Յեղը՝ հավիտենականով. նա՝ օրվա մտածումներով, սա՝ անցյալի հիշողությամբ, ապագայի հաստատուն հավատով եւ օրվա հարատեւ պայքարով, միաժամանակ:

Ժողովուրդն առաջնորդվում է հատվածական, Յեղը՝ համահայկական շահերով: Ժողովուրդը դասակարգերի, դավանանքների ու կուսակցությունների խառնամբոխ է. Յեղի մեջ չկան տիրող եւ հպատակ դասակարգեր, կրոնական հարանվանություններ, քաղաքական ուղղություններ - կան միայն Հայեր:

Ժողովուրդն արդարությունն է ապրելու իրավունք աղերսող է, Յեղը՝ դրանք նվաճող ու հաստատող:

Ժողովուրդը կարող է հարմարվել իր անփառունակ վիճակին, Յեղը չի՝ հանդուրժում ստրուկի շղթաները. նրա համար սրբագրելի են աշխարհի հայավնաս վճիռները:

Վտանգի պահերին՝ Ժողովուրդը մատնվում է խառնաշփոթի ու խուճապի, Յեղը բնագործեն գտնում է ելքը: Նա ընդունակ չէ՝ կանխատեսելու վտանգը, սա՝ նախագգում է այն:

Ժողովուրդը մեծարում է միջակություններին, Յեղը՝ միայն իր հանճարներին: «Ժողովուրդը դպիրներ է ծնում, Յեղը՝ մարգարեներ» (83):

Նա արժեքներ պահել ու հերոսներ գնահատել չգիտի. այսօր մեկին հերոս է դարձնում, վաղը՝ ոտնատակ անում. կամ, երեկվա սրբությունները, ամբոխային կուրությամբ, այսօր ոչնչացնում: Յեղն իր արժեքների հավիտենական կրողն է, իր սուրբ մեռելների պաշտամունքը հավերժացնողը:

Ժողովուրդը տառապում է անլիարժեքության բարդությով, Յեղը համակ է հպարտանքի զգացումով եւ լի՝ վճռականությամբ:

«Ժողովուրդն ընդունում է օտար մշակույթն ապագայնանալով, Յեղը՝ ազգայնացնում է իր ընդունածը» (84):

Եվ որքան հայության մեջ բարձր է Յեղի տեսակարար կշիռը, այնքան նա ապրում է ցեղորեն, այնքանով հզոր ու կենսունակ է նա՝ որպես Ազգ: Իսկ Յեղի տեսակարար կշիռը պիտի բարձրացվի Ժողովրդի հաշվին՝ նրան Դարձի բերելով, դեպի Յեղը կողմնորոշելով:

«Այս Ժողովուրդը պետք է ցեղենք» (85). այս է Յեղակրոնության գերխնդիրը:

Ծանոթագրություններ

1. «Խռովք», թիվ 1, էջ 32, 36-37
2. Ա. Բարսեղյան, «Ցեղակրոն շարժումը», Բոստոն 1935թ., էջ 31:
*Արմենակ Բարսեղյանը ԱՄՆ-ում Ցեղակրոն շարժման գործիչներից էր եւ խմբագրում էր 1932-1936թթ. Ալիստոնում հրատարակվող «Արփի» պարբերականը: Հանդես գալով իբրեւ հայ ընտանիքի պարբերական, «Արփին» նպատակ ուներ՝ հայ նոր սերնդին սպառնացող օտարացման վտանգի դեմն առնելու համար, «պահպանել հայ ընտանիքի ազգային նկարագիրը», որով «ընտանիքը դարձնել հայեցի դաստիարակության կենտրոն»: Ուշագրավ է Ա. Բարսեղյանի «Ցեղին Ձայնը» հոդվածը («Արփի», թիվ 11, 1933թ.), որը գրվել է Ցեղակրոն շարժման օրերին:
1935թ.-ին, Բոստոնում, Ղ.Յ.Դ. Ցեղակրոն Ուխտերի կենտրոնական վարչության հանձնարարությամբ, Ա. Բարսեղյանը գրել է «Ցեղակրոն շարժումը» գրքուկը, ուր փորձել է ներկայացնել Ցեղակրոն կազմակերպությունը, հիմնավորել շարժումը:*
3. «Հայրենիք» օրաթերթ, Բոստոն 1933թ., թիվ 6517, 6520, 6524, 6528, 6534, 6542, 6545, 6554, 6568, 6583:
4. Գ. Նժդեհ, «Ինչո՞ւ ստեղծվեց Ցեղակրոն շարժումը», «Հանրապետական» թերթ, Երևան, 1993թ., թիվ 21:
5. Գ. Նժդեհ, «Ինքնակենսագրություն», ՀՀ ԱԱՆ արխիվ, ԿԳՖ, գ. 11278, հտ. 4:
6. «Հայրենիք» օրաթերթ, Բոստոն 1963թ., 13 սեպտեմբերի, էջ 2:
7. Նույն տեղում:
8. Նույնը, էջ 1:
9. Ավո, «Նժդեհ», Բեյրութ 1968թ., էջ ԺԲ:
10. «Ցեղակրոնության հավատամքը» բերում ենք ըստ Գ. Նժդեհի «Ամերիկահայությունը - Ցեղը եւ իր տականքը» գրքի (էջ 90-95): Թեեւ այն ավելի վաղ ներկայացվել է հեղինակի «Ցեղային արթնություն» հոդվածաշարում, վերոհիշյալ գրքում առավել հղկված ու ամբողջական տեսքի է բերված:
11. Կարո Գեւորգյանը գրում է, որ Ցեղակրոն Ուխտերը հիմնվել են 1933թ.-ի հունվարի 14-ին (Կ. Գեւորգյան, «Ամենուն տարեգիրքը», Բեյրութ 1963թ., էջ 413-429):
Քանի որ այդ ժամանակ Նժդեհը դեռ չէր գտնվում Ամերիկայում, պետք է կարծել, թե այդ օրը առաջին ուխտերն են հիմնվել Բուլղարիայում, ուր շարժման համար հիմքեր կային դեռ 1932թ.-ից:
12. «Դաշնակցության օրը» իբրեւ տոն սահմանեց Ղ.Յ.Դ. 10-րդ Ընդհանուր ժողովը 1925թ.-ից՝ ամեն տարի, հոկտեմբերի առաջին շաբաթ օրը (Արմեն, «Դաշնակցության օրը», Սոֆիա 1929թ.):

13. «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն 1961թ., թիվ 11, էջ 34:
14. «Տարոնի Արծիվ», 1938թ., թիվ 5-6, էջ 18:
15. Գ. Նժդեհ, «Ինքնակենսագրություն»:
16. «Ցեղ եւ Հայրենիք», թիվ 2, էջ 61-62:
17. Նույնը, էջ 60-61:
18. Ավո, «Նժդեհ», էջ 248:
19. «Տարոնի Արծիվ», 1938թ., թիվ 2, էջ 38:
20. «Խռովք», թիվ 1, էջ 32:
21. «Հայրենիք» օրաթերթ, Բոստոն 1934թ., թիվ 6713:
22. «Խռովք», թիվ 1, էջ 33:
23. Տուրք տալով «ցեղ» հասկացության մարքսիստական բնորոշումներին, մեզանում, շատ հաճախ, դրա տակ հասկացվում է մի ինչ-որ նախնադարյան վիճակ, ինչ-որ միջանկյալ բան նախամարդու եւ ժամանակակից մարդու միջեւ:
Այդ մոլորանքը, մեր կարծիքով, արդյունք է հին գաղափարախոսության՝ դեռեւս գոյություն ունեցող ազդեցության, ինչպես նաեւ՝ ազգային անլիարժեքության: Օրինակ, երբ ասում են «ցեղասպանություն», բոլորը դրա տակ, բնականորեն, հասկանում են որոշ էթնոտեսակի ոչնչացում, իսկ երբ ասում են «ցեղակրոնություն», ազգայնորեն թերաթեք տարրերը վայնասուն են բարձրացնում «ցեղ» բառի շուրջ: Պատճառը հոգեբանորեն հասկանալի է. «ցեղասպանությունը» կրավորականություն է մեզ համար, իսկ «ցեղակրոնությունը»՝ ներգործականություն:
24. Գ. Նժդեհ, «Ամերիկահայությունը - Ցեղը եւ իր տականքը», Սոֆիա 1935թ., էջ 78:
25. Խռովք», թիվ 1, էջ 36:
26. Գ. Նժդեհ, «Ամերիկահայությունը - Ցեղը եւ ...», էջ 92:
27. Նժդեհը կարելուրում է հայերեն բառերի «գաղափարային իմաստի, նրանց կուլտուրական տարողության» վերծանումը՝ դրա չգոյությունը համարելով հայ բանասիրության թերին (Գ. Նժդեհ «Խորհրդածություններ - Բանտային գրառումներ», Երևան 1993թ., էջ 65):
28. Գ. Նժդեհ, «Ամերիկահայությունը - Ցեղը եւ ...», էջ 92:
29. Նույնը, էջ 84-85:
30. «Խռովք», թիվ 1, էջ 35:
31. Մեծարելով Մամիկոնյանների ռազմունակությունը, Նժդեհը շեշտում է նաեւ Հայ էության մյուս բեւեռը՝ Բագրատունյաց կուլտուրական ոգին, որոնք տեսնում է անհրաժեշտորեն համադրելի («Ցեղի ոգու շարժը», էջ 17):
32. Գ. Նժդեհ, «Ինչո՞ւ ստեղծվեց Ցեղակրոն շարժումը»:
33. Գ. Նժդեհ, «Ամերիկահայությունը - Ցեղը եւ ...», էջ 92:
34. Նույնը, էջ 81:
35. «Հայրենիք» օրաթերթ, 1963թ., 13 սեպտեմբերի, էջ 3:
36. Գ. Նժդեհ, «Ամերիկահայությունը - Ցեղը եւ ...», էջ 81:
37. Գ. Նժդեհ, «Ցեղի ոգու շարժը», Սոֆիա 1932թ., էջ 33:
38. Նույնը, էջ 51:

39. Բառից կառչողները աղմկում էին, թե «ցեղակրոն» եզրը գիտական չէ: Այնինչ, հայերենում երկու գոյականների միացումով նոր բառերի կազմումը չի հակասում Հայոց լեզվի բառակազմական կանոններին եւ նորություն չէ. օրինակ՝ մարգագետին, դաշտավայր, գյուղաքաղաք, լեռնադաշտ եւ այլն:

40. Հր. Աճառյան, «Հայերեն արմատական բառարան», հտ. 2, էջ 685:

41. «Խռովք», թիվ 1, էջ 37:

42. «Տարոնի Արծիվ», 1938թ., թիվ 2, էջ 40:

43. Գ. Նժդեհ, «Էջեր իմ օրագրեն», Կահիրե 1924թ., էջ 34:

44. Գ. Նժդեհ, «Որդիների պայքարը հայրերի դեմ», Սալոնիկ 1927թ.,

էջ 26:

45. «Խռովք», թիվ 1, էջ 38:

46. Նույնը, էջ 37:

47. Ավո, «Նժդեհ», էջ 511:

48. Գ. Նժդեհ, «Ամերիկահայությունը - Ցեղը եւ ...», էջ 85:

49. «Հայրենիք» օրաթերթ, 1963թ., 13 սեպտեմբերի, էջ 2:

50. Գ. Նժդեհ, «Ինչո՞ւ ստեղծվեց Ցեղակրոն շարժումը»:

51. Գ. Նժդեհ, «Բաց նամակներ հայ մտավորականությանը», Բեյրութ 1929թ., էջ 29:

52. Գ. Նժդեհ, «Ամերիկահայությունը - Ցեղը եւ ...», էջ 93:

53. Ավո, «Նժդեհ», էջ 258:

54. Գ. Նժդեհ, «Ամերիկահայությունը - Ցեղը եւ ...», էջ 89:

55. Այն հանգամանքը, որ «հեթանոս» բառի հիմքում ընկած է հունարեն «էթնոսը» կամ ասորերեն «հեթնոսը», որ նույնպես նշանակում է «ցեղ» (Հր.Աճառյան, «Հայերեն արմատական բառարան», հտ. 3, էջ 74), ոմանց հիմք է տալիս ասելու, թե Ցեղակրոնությունը վերածնված հայ հեթանոսական (ցեղային) կրոնն է:

Նախաքրիստոնեական շրջանի հայոց կրոնի վերաբերյալ, հայտնի պատճառներով, մեզ են հասել աղքատիկ տվյալներ, եւ հաշվի առնելով, որ հեթանոսական կոչվող շրջանը ունեցել է կրոնական տարբեր շերտեր, դեռ պիտի կարողանալ դրանց մեջ տարանջատել բնիկ հայկականը եւ ներմուծված օտարը:

Իսկ ինչ մնում է Ցեղակրոնությանը, ապա նա իր մեջ կրոնին բնորոշ գրեթե ոչինչ չունի (ծիսակարգ, կրոնական դաս եւ այլն):

56. «Խռովք», թիվ 1, էջ 39:

57. Գ. Նժդեհ, «Խորհրդածություններ», էջ 63:

58. Նույնը, էջ 64:

59. «Հայաստան», Պլովդիվ 1924թ, թիվ 29: Նույնը տե՛ս նաեւ՝ Ավո, «Նժդեհ», էջ 230:

60. Գ. Նժդեհ, «Բաց նամակներ...», էջ 21:

61. «Ազատ Հայաստան», Բեռլին 1943թ., թիվ 2/3, «Հերոսը եւ հերոսականը»:

62. Գ. Նժդեհ, «Բաց նամակներ...», էջ 21-22:

-
63. Նույն տեղում:
 64. «Խռովք», թիվ 1, էջ 40:
 65. Գ. Նժդեհ, «Բաց նամակներ...», էջ 20
 66. «Արաքս», Սոֆիա 1926թ., 11 փետրվարի, «Ամարիությունը՝ մայր չարյաց»:
 67. Գ. Նժդեհ, «Ամերիկահայությունը - Ցեղը եւ ...», էջ 90:
 68. Նույնը, էջ 46:
 69. Գ. Նժդեհ, «Խորհրդածություններ», Երեւան 1993թ., էջ 39:
 70. Ա. Բարսեղյան, «Ցեղակրոն շարժումը», էջ 26:
 71. «Խռովք», թիվ 1, էջ 37:
 72. Գ. Նժդեհ, «Ամերիկահայությունը - Ցեղը եւ ...», էջ 84:
 73. Գ. Նժդեհ, «Խորհրդածություններ», էջ 35:
 74. «Խռովք», թիվ 1, էջ 39:
 75. Գ. Նժդեհ, «Ամերիկահայությունը - Ցեղը եւ ...», էջ 83:
 76. Նույնը, էջ 82:
 77. Նույնը, էջ 84:
 78. Նույնը, էջ 80:
 79. Նույնը, էջ 84:
 80. Նույնը, էջ 80:
 81. Ա. Բարսեղյան, «Ցեղակրոն շարժումը», էջ 12:
 82. Յ. Ասատրյան, «Ցեղանեմզ շեյթանը», Սոֆիա 1933թ.:
 83. «Խռովք», թիվ 1, էջ 38:
 84. Նույնը, էջ 36:
 85. «Ղայրենիք» օրաթերթ, 1963թ., 13 սեպտեմբերի, էջ 2: